

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
**ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK**
SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XXIII. KÖTET. — 12. SZÁM

KÁROLYI ÁRPÁD
EMLÉKEZETE

1853—1940

ÍRTA
ANGYAL DÁVID

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1943. JANUÁR 25-I ÖSSZES ÜLÉSÉN

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1943

KÁROLYI ÁRPÁD

EMLÉKEZETE

1853—1940

ÍRTA

ANGYAL DÁVID

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1943. JANUÁR 25-I ÖSSZES ÜLÉSÉN

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1943

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

KÁROLYI ÁRPÁD EMLÉKEZETE

1853—1940.

I.

Elődök.

Károlyi Árpád Gáspárnak, a bibliafordítónak utódja volt. A genealógusok erről mit sem tudnak, de Károlyi többször említette ezt a leszármazást, bizonyára családi hagyományokra támaszkodva. A két író lelki rokonsága igazolni látszik a hagyományt. Az áhítatos gondosság, mellyel a fordító szeretett munkájába mélyedt, Károlyi lelkét is eltölté, mikor történeti kompozícióit alkotta. Képekben, jellemző fordulatokban és nemes pátoszban gazdag előadása nem volt méltatlan ahhoz a nyelvhez, melyen Károlyi Gáspár századokra kiható erővel fordított.

Az «istenes vén ember», mint ahogy Károlyi Gáspárt nevezték a vizsolyi biblia megjelenése idején, a magyar történetírás jelentőségét is hangoztatta. Megrótta a magyar nagy urakat azért a mulasztásért, hogy nem írárták meg a «magyar nemzetségnek sok szép nagy dolgainak vagy cselekedeteinek históriáját.»¹

Nem sejtette, hogy egy utódja századok mulva milyen nagy sikerrel fogja a «nagy cselekedetek» történetének több szakaszát megírni. E munkára Károlyit nem az előd intése, hanem legelőször is az apjától örökölt tudós és írói hajlamok ösztönözték. Apja, Károlyi István, mint nevelő, jogtanácsos és levéltárnok 25 éven át szolgált a gróf Teleki-családot.

¹ Komáromy András tanulmánya Károlyi Árpád származásáról (Nagy Iván: *Családtörténeti Értesítő* III. 9.) nem említi Károlyi Gáspárt. De Eckhart Ferenc is hallotta Károlyitól, amit előttem is említett, (Eckhart nekrológja Károlyiról, *Magyar Szemle* 1940.) Károlyi Gáspár megrovó nyilatkozatát I. Kenessey: *Károlyi-Emlékkönyv*. Budapest, 1890. 31. l. H. Kiss Kálmán tanulmánya.

Sokoldalú volt szellemi érdeklődése. Fia írja róla: «Szám-
talan könyvtárban és levéltárban búvárkodott, mint pedagó-
gus, mint jogász vagy filológus és diplomatikus vagy mint
numizmatikus megállotta volna derekasan helyét.» De jobban
szeretett elmélkedni, mint írni. Kiadott egy görög antoló-
giát, közleményei megjelentek tudományos és felekezeti folyó-
iratokban. Gróf Teleki Sámuel gyermekeinek okulására és
mulattatására verseket, drámákat és elbeszéléseket írt. Bár
nemes ember volt, a múlt század negyvenes éveinek demo-
krátikus felfogásával szeretett beszélni a nemességről.
A növendékeinek ajánlott *Gyermeklant*ban ezt írja: «Ki
mindent rosszul, ész nélkül tesz. Az országos nemes emberré
lesz.» Ez nem volt egészen komolyan mondva. Károlyi István
komoly igyekezete oda irányult, hogy főrangú növendékei
lelkében megerősítse az emberi értékek humánus megbecsü-
lését. Ezért mondja egyik drámájában a feleség férjének:
«Te nem nemes ember, több, nemes lélek vagy.» Károlyi
Árpád is szerette ezt a sokat mondó fordulatot. Egy tudós
barátjának dicsérő jellemrajzában kiemeli, hogy a tudós
«benső, lelkileg való gentleman volt.» De noha konzervatív
érzéssel tisztelte az öröklött rangot, keményen elítélte azokat
a főrangúakat, akik csak külsőleg voltak gentlemanek. Károlyi
István pedagógiai pályájának egyik legérdekesebb epizódja
az, hogy Sárospatakon tanítva a poétikát, ott láthatta tanít-
ványai közt Tompa Mihályt. De amint Tompa nem a poétiká-
ból merítette költői ihletét, Károlyi Árpád sem abból tanulta
érzékét a költészet iránt. Kevés magyar történetíró mélt-
tatta Aranyt és Petőfit oly szeretettel és hozzáértéssel, mint
Károlyi Árpád. Átérezte a magyar vers ritmusát, aminek
hatása észre is vehető prózája szép arányain, méltóságán és
élénk lüktetésén.¹

Költői érzéke kifejlésében részt kell tulajdonítanunk az
anyai lelki örökségnek is. Károlyi édesanyja költői családból

¹ Károlyi István életrajza. (Szinnyei: *Magyar Irók*) Károlyi
levele Thallóczyhoz 1903. október 23. és Szilágyihoz 1875. május 30.
(Nemzeti Múzeum Kézirattára.) Károlyi István: *Szünórák*, Pest,
1845. 158. l. és *Gyermeklant*, Pest, 1843. *Álomország*. Károlyi Árpád
nekrológja Winter Gusztávról. (*Levéltári Közlemények*. 1923.) Károlyi-
nak Thallóczyhoz és Szilágyihoz írt leveleire Szekfű Gyula figyelmez-

származott. Az *Etelka* költőjének öccse, Dugonics Ádám, Szeged országgyűlési követe és polgármestere, dédapja volt Károlyi Istvánné Beniczky Teréznek.¹ A nemes lelkű, művelt nő nem-magyar költőket is szívesen olvasgatott. Így például Zschokkét, a Svájcban élt német író, akinek érzelmes, moralizáló, de különben érdekes bonyodalmú novelláit és áhitatos elmélkedéseit a németül is beszélő magyar nők a múlt század közepe táján szerették olvasgatni.²

II.

Tanuló évek.

Károlyi Árpád 1853. október 7-én született Budapesten. Ötéves volt, midőn apja meghalt. Anyja vagy két évi özvegyesség után Borostyán Sándor nagykőrösi tanár neje lett. és így Károlyi elemi iskolás korától az érettségi vizsgáig Nagykőrösön élte át a provizórium utolsó és a kiegyezés korának első éveit. Itt volt tanúja a múlt század hatvanas éveiben a nemzeti ellenállás egyre merészebb jeleneteinek és a kiegyezés kora első éveiben a 48-as emlékek szabadjára bocsátott ünneplésének.

A színmagyar városból, mely a Bach-korszak hivatalnokait gyorsan változtatta magyarokká, Károlyi nyelvben és érzésben izmos és meg nem gyengíthető magyarságot vitt élete messze ágazó utjára. Károlyinak Nagykőrös az volt, ami Pázmány Péternek Bihar megyéé. Pázmány, aki évtizedeken át a külföldön tanult és tanított, idegen nyelvű filozófiai és teológiai rendszerekbe mélyedt, már hajlottabb korában Bihar megyének ajánlja egyik könyvét, hogy háláját fejezze ki «édes nevelő hazája vele való dajkálkodásáért.» A biharmegyei «dajkálkodásnak» köszönhette, hogy nyelvének erejét az idegen hatások el nem sorvasztották. Károlyi

tetett. A leveleket Fitz József és Pasteiner Iván főigazgató urak szíveségéből használtam. Fogadják a nevezett urak ezúton is hálás köszönetemet.

¹ L. Horváth János igen érdekes közleményét. *Napkelet*, 1923.

² Falk és Kecskeméthy elkobzott Levelezése. (Magyarország Újabbkori Történetének *Forrásai*, 1925. 607 és kk.), továbbá Károlyi szóbeli közlése.

is tanult német főiskolán, félszázadnál tovább lakott német városban, évtizedeken át német nyelvű hivatalban szolgált s mégis mindvégig nagykőrösi magyar maradt. Örömmel vette azt a hírt élete estéjén, hogy a nagykőrösiek megbecsülve a nevéből reájuk háruló tisztességet, városuk díszpolgárának választották.

Midőn Károlyi a nagykőrösi gimnázium tanulója lett, az ottani tanári kar már megfogyatkozott az országos hírvénevekben. Arany János, Szász Károly, Salamon Ferenc, Szabó Károly már elhagyták a várost. De méltó társuk, Szilágyi Sándor, még tanította Károlyit az alsóbb osztályokban 1867-ig, amikor a tanárból közoktatásügyi miniszteri titkár lett.

Szilágyi nagyon megkedvelte kis tanítványát és később sem vette le róla szemét. Károlyi 1871-ben valószínűen szeretett nevelőatyja óhajára, a pesti egyetem jogi karának lett hallgatója. Jogi tanulmányai nem voltak eredménytelenek. Arneht Alfréd, a bécsi udvari levéltár igazgatója, aki maga is jogot végzett történetíró volt, egyik hivatalos felterjesztésében dicséri Károlyit egyebek közt jogi képzettsége miatt is.¹

Jogi ismereteinek része volt abban, hogy Illésházy és Batthyány pereit tárgyalva, a bírói visszaélések természetét szabatossággal állapítja meg.

Mint joghallgató Horvát Árpádnak oklevéltani előadásait is szorgalmasan hallgatta. Akadémiai Emlékbeszédében egy kiválóan érdekes kultúrtörténeti rajz keretében jellemzi Horvátot. Elbeszéli, hogy Horvát már 1846-ban tanította az oklevéltant, s Eötvös már 1848-ban kinevezte rendes egyetemi tanárnak. A Bach-korszakbeli bürokrácia korlátoltsága miatt csekély fizetést húzva, valósággal nyomorognia kellett. Eötvös újra kinevezte rendes tanárnak 1868-ban, de egy kollégája gonosz irigysége miatt teljes tanári fizetését csakis Trefort minisztersége alatt vehette fel. A hosszas szűkölködés miatt nem fejthetett ki tehetségéhez méltó tudományos munkásságot. Irodalmi munkája mégsem volt

¹ Bittner Lajos: *Károlyi Árpád, a levéltárnok*. (Levéltári Közlemények. XI. évf. Budapest, 1933. 174. l.)

jelentéktelen, tanári munkájáról pedig Károlyi azt mondja, hogy «soha professzort nem hatott át hivatásának tudata jobban, mint őt.»¹ Föltehetjük, hogy mint joghallgató Szilágyi előtt is így beszélt Horvát Árpád előadásairól. Szilágyi bizonyára észrevette már ekkor, hogy fiatal híve a jogi tudományokban különösen a történeti vonatkozásokat szereti. Ennek Szilágyi nagyon örült, mert szenvedélyesen szeretett felfedezni és pártolni fiatal történetkutató tehetségeket. Nem bántotta a gondolat, hogy esetleg elhomályosíthatnák hírnevét, sőt óhajtotta boldogulásukat, hogy mennél több kedvvel éljenek a magyar történettudománynak. A szép-irodalomból és a kortörténet könnyed műveléséből ment át az igazi történetírásra, de bár komoly sikerekre hivatkozott, hivatása teljesítésében kínosan érezte az «autodidaxis hiányait.» Ettől a kínos érzéstől akarta megkímélni Károlyit, akit minden más ifjú hívénél jobban szeretett. Károlyi nem nagyított, midőn Emlékbeszédében Szilágyiról azt írta, hogy «nemes szívének rokonszenvét és jóakarátát oly pazarul szórta reám.»

Jóindulatának legkiválóbb jele volt az, hogy Károlyit ösztöndíjjal Bécsbe küldette s fölvétette az Institut für Österreichische Geschichtsforschung hallgatói sorába. Ez a bécsi küldetés döntő fordulatot jelent Károlyi pályáján. Nagy emberismerők mondták, hogy a hála nem emberi tulajdonság. Károlyi kivételes ember volt abban is, hogy az iránta mutatott jóindulat legkisebb jeléért is hálára kötelezve érezte magát. Szilágyi jóságát hű szeretettel és tisztelettel viszonozta. Szilágyi halála után a Magyar Történelmi Társulat rendkívüli ülésén nagyhatású Emlékbeszédet mondott apai barátjáról. Képeket könnyen teremtő fantáziáját szinte túlfeszítette Emlékbeszédében, hogy mennél nagyobb gyászpompával ünnepelje az elhúnytak ritka érdemeit. Kifejti, hogy Szilágyi Erdély politikai és művelődéstörténete terén alapvető munkát végzett. Fáradhatatlan buzgalommal szerkesztett kiadványaiban és monográfiáiban megvilágította Bethlen Gábor bölcseséggel egyesített merészségét,

¹ Emlékbeszédék a M. Tud. Akadémia Tagjai felett. XI. kötet. Budapest, 1904.

I. Rákóczi György óvatos és eredményes, majd II. Rákóczi György vakmerő és végzetes politikáját, továbbá bemutatta a XVII. századi Rákócziak családi életének meleg otthoniaságát, fejedelmi udvaruk magyarságát és egyszersmind kapcsolataikat a nyugati kultúra világához. Szilágyi emlékét felújítva Károlyi nem életrajzi esszét, vagy szónoki művet írt, hanem valódi elégiát, melyet költői érzés sugallt s művészi kéz alkotott.

III.

Bécsi élet.

A bécsi Institut, Sickel iskolája Waitz Györgynek ítélete szerint a történeti segéd tudományok legjobb iskolája volt az egész világon. Ebben az iskolában jelentkezett hallgatónak Károlyi 22-ik évében, 1875 januárjában. Hallgatta a diplomatikát, a palaeográfiát, a kronológiát, a műtörénetet és a források kritikai tárgyalását. Mind e tudományokat nagyon megszerette, de német nyelvismeretének hiányossága eleintén zavarta fogékonyságát. Azonban erős akarata, a nulla dies sine linea következetes szemmel tartása legyőzték az akadályokat. Már 1876 januárjában azt jelentheti Szilágyinak, hogy Sickel megdicsérte, ami, úgymond, «nagy szó.» Tanárai általában meg voltak vele elégedve. A palaeográfia tanára, dr. Kürschner, aki egyszersmind a kamarai levéltár igazgatója volt, már 1876 februárjában felszólította Károlyit, hogy fogadjon el egy kezdő hivatal az ő levéltárában havi száz forint fizetéssel. Károlyi azt válaszolta, hogy elégtelen német nyelvtudása miatt nem mer német intézmény szolgálatába lépni. Ez az ok is magyarázza vonakodását, de annak más oka is volt. Nem akarta magát lekötni bécsi hivatalnak, mert csak tanulni ment Bécsbe, abban a reményben, hogy hazájában érvényesül majd levéltárban, könyvtárban vagy tanári széken. Bár Sickel iskolájában megbarátkozott élénk szellemű, művelt ifjakkal, Bécsben mégis egészen elhagyottnak érezte magát. «Dacára», — írja Szilágyinak — «hogy a közös ügyes monarchia legnépesebb városában vagyok, úgy tetszik, mintha egy kietlen pusztában, lakás nélküli territóriumon bolyonganék». Nem volt a nagy városban senki, akivel bizal-

masan beszélgethetett volna. Nem volt ott senki, akinek társasága kárpótolhatta volna a szülők, a testvérek, az ott-honi ismerősök, vagy olyan jóakaró távollétéért, mint aminő Szilágyi Sándor volt. Azután rendkívüli érzékenysége észrevette még az iránta jóindulatú bécsiek modorában is az udvariasan rejtett iróniát. Hiszen ő a civilizátoroktól még át nem gyúrt nemzetnek fia volt, aki a német szót magyarosan ejti. «Mert magyar vagyok», — írja Szilágyinak 1877 tavaszán — «mindig az ajtó mögött, a kuckóban a helyem.»

Kétféle indulat közt ingadozott ekkor. Szerette a nagy bécsi levéltárakat, tudós osztrák barátaival is szívesen érintkezett, de mindazt, ami így Bécshez kötötte, a kedvezőtlen benyomások és az erős honvágy hevesen ostromolták. Szilágyi Sándor jólelkű mosolyával gúnyolta ifjú hívének «hamleteskedését». A hamleti ingadozásnak végét látszott vetni az a felszólítás, melyet Arneth Alfréd intézett Károlyihoz 1877 májusában. Ekkor ugyanis a magyar delegációban felhangzott az a kívánság, hogy az udvari levéltárba magyar hivatalnokok is vétessenek fel, s ezáltal az 1867 óta jogilag közössé vált intézmény valóban közössé alakuljon át. Arneth attól tartott, hogy a magyarok a külügyminisztérium által olyan magasabb rangú hivatalnokot csúsztatnak majd a levéltárba, aki a rangsort megzavarja és hivatalnokainak előléptetését késlelteti. Ezért kívánt olyan magyar ifjút kineveztetni, aki a rangsor legalsó lépcsőjén társai jogait nem sértheti s a dualizmus elvét is személyesítené. Sickel ajánlotta Károlyit Arnethnek s igen nyomatékosan igyekezett rábeszélni tanítványát a hivatal elfogadására. Szilágyi és Fraknoi is ezt tanácsolták, Károlyi mégis heteken át habozott, míg végre 1877. június 23-án beadta folyamodványát Arnethnek. Július 7-én már ki volt nevezve aspiransnak. Megköszönte Arnethnek jóságát, de a hivatalt abban a reményben vállalta el, hogy néhány hónap múlva felcserélheti azt magyar levéltárosi vagy tanári állással. Nem hónapok, hanem évek múltak el és Károlyi mégis Bécsben maradt, eleintén csekély fizetéséből «nyomorogva» mint maga mondotta. Anyagi helyzete javult, amikor már segédfogalmazó volt Bécsben és kinevezték a konzuli akadémiára a magyar nyelv tanárának.

1885 után kis magyar világ is keletkezett Bécsben. Akkor

neveztek ki Thallóczy Lajost alig 28 éves korában az udvari kamarai levéltár igazgatójának. Az új igazgatót pályája kezdetén Szilágyi Sándor segítette és foglalkoztatta. Károlyi tehát már Budapestről ismerte a nagyra menendő tudóst, aki oly fiatalon Grillparzer hivatali utódja lett. Ekkor a két Bécsbe vetődött tudós barátsága szorosabbra fűződött. Thallóczy igen nagyra becsülte Károlyi tudományos és írói tehetségét, meleg vonzalmat érzett egyénisége iránt s mivel az étellel ügyesebben tudott bánni, mint idősebb barátja, néha szolgálatokkal is le bírta kötelezni. 1916 végén a polykratesi szerencse csúcsáig fölemelkedett Thallóczyt a gonosz hatalmak irigysége egy kisiklott vonatból szétzúzott koponyával a sínekre dobta. Károlyi akkor mély megilletődéssel nézte a ferencvárosi halottas kamarában barátja földi maradványait. Derűt vélt észrevenni a halott arcán, mintha utolsó álma vetítette volna rá. Az álom bizonyára azzal a magyar királysággal foglalkozott, mely a középkori hajdani magyar melléktartományokra kiterjeszti majd politikai és kulturális befolyását. Az ilyen Magyarország előkészítése volt Thallóczy politikai és tudományos munkájának vezető gondolata. Károlyi Thallóczyról mondott Emlékbeszédében kifejti, hogy barátja a Praytól és Engeltől tört úton milyen messze haladt a hajdani melléktartományok történetének kikutatásában. És rajzolja ugyanott Thallóczy egyéniségét a gyöngédség és humor változatos színeivel. Elbeszéli, hogy a Thallóczy lakásán összegyűlt körben komoly tudományos, főként történeti vagy művészi és társadalmi témák megtárgyalása vidám beszélgetésekkel váltakozott s ezeket «élénken fűszerezte a házigazdából kiáradó jókedv». «E jókedvnek» — mondja tovább — «pajkos, néha tán rakoncátlan delfinei csak éppen elfutó hullámok voltak a felszínen, amely felszín alatt kristálytisztá érzések vize hömpölygött tova». «Híven összetartó rokonszenv és köteleességtudás, munkakészség és jókedv kapcsaival összefűzött baráti kör» volt az, melyet Károlyi szívesen látogatott. Itt kipihent és földerült. Amióta ez a kör kialakult, már nem úgy érezte magát Bécs városában, mintha kietlen pusztaságban vándorolna.¹

¹ Mindezekre nézve l. Károlyi leveleit Szilágyihoz (Nemzeti Múzeum). Bittner Lajos: *Károlyi Árpád, a levéltárnok.* (i. h.).

A pusztai benyomást már csak azért sem érezhette a nyolcvanas években, mert osztrák baráti köre is hozzáemelegedett. Öregségében is sokat emlegette Mühlbacher, Ottenthal, Wickhoff, Lasitzer, Budinsky, az Institut volt hallgatóinak nevét, akiknek társaságában sok szellemet és munkakedvet élénkítő órát töltött. E társasághoz tartozott Paukert János is, aki együtt szolgált Károlyival az állami levéltárban. Szerény, bu gó és kitűnően képzett levéltárnok volt. Károlyi nagyon kedvelte, gyermekeinek apailag gondoskodó keresztapja lett s családjában otthon érezte magát. Midőn Paukert 1915-ben meghalt, a legelőkelőbb osztrák történeti folyóiratban Károlyi írt róla német nyelven igen meleg és szépen jellemző nekrológot.¹

A bécsi élet kellemességeit emelte az, hogy Arneth igen kedvelte Károlyit. Arneth a 48-as frankfurti nemzetgyűlésen a nagy németek pártjának előkelő tagja, Schmerling kormányára idején az osztrák alkotmányos centralizmus híve, nem szerette a personaluniót és mint történetíró elítélte a magyar önállóság védelmében vívott harcokat. Mély szakadék választotta el Károlyi történeti felfogásától. Mindamellett Arneth nem volt magyargyűlölő. Sőt Károlyi szerint az Arneth-család a legbensőbb viszonyban élt «Huszárnak, az állami kancellária egyik udvari tanácsosának Endlicherünknek és Gervaynknak családjával, akiknek társaságában szívta magába Arneth a magyarok iránti őszinte rokonszenvét, mely eltérő politikai nézetei ellenére is mindvégig élénken megmaradt benne». Már pedig Károlyi magyar volt a szó legszebb értelmében. Horánszky Lajos jól írja róla: «Ha az igazi nemes magyar jellemről szobor készülne, Károlyi Árpád mintaképen állana előttünk». És így érthető, hogy Arneth minden lehető megtett Károlyiért. Első önállóan megjelent értekezését, mely a nagyváradi békéről szólt, két példányban

Károlyi *Emlékbeszéde Thallóczyról*. (A Thallóczy Lajos Társaság Kiadványai 3. szám. Szerk. Dr. Träger Ernő.) Ugyane gyűjteményben: Träger Ernő: *Thallóczy Lajos Emlékének* (1. sz.) és Eckhart Ferenc: *Thallóczy Lajos, a történetíró* (17. sz.). Horánszky Lajos: *Magyarok Bécsben* (10. sz.).

¹ *Mitteilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsf.* B. 37. Innsbruck. 1917.

hivatalos úton elküldötte gróf Andrássy Gyula külügyminiszternek és b. Orczy Béla osztályfőnöknek, egy levél kíséretében, melyben úgy feldicsérte a fiatal szerzőt, hogy Károlyi restelte a dicséretet elmondani Szilágyinak. Károlyi öregkorában is hálásan emlegette Arnehtnek ezt a gyöngéd jószágát. Arnehről, mint Akadémiánk kültagjáról, Károlyi mondott Emlékbeszédet. Felhasználva Arnehtnek életrajzi és kortörténeti adatokban gazdag Emlékiratait, vonzó képet fest a nagy osztrák történetíróról. Igazi rokonszenvvel méltatja az író, az embert, de nem mulasztja el megjegyezni, hogy a magyar történetet csak annyiban értette meg, amennyiben azt ó-osztrák érzésű történetíró egyáltalán megértheti. Ó-osztrák érzelemmel ábrázolta Arneht életrajzai nagy hőseit, akik az ő formára és tartalomra előkelő könyveiben eleganciával mozognak, szinte formaruhában, melyből a mélyebben rejlő motívumok nem bírnak eléggé kibontakozni. Igen lelkiismeretes, finom ízlésű író volt. Nagyérdekű kiadványai a német nyelvterületen túl messze földön terjesztették hírnevét.

Az a gyöngéd jószág, melyet Károlyi iránt mutatott, midőn munkáját elküldötte a külügyminisztérium magyar vezetőinek, hatástalan maradt. De az bizonyos, hogy Károlyi az Arnehtől vezetett levéltárban szolgálva, a 80-as években már nem mondhatta, hogy magyar lévén kuckóban van a helye.

Mégis haza vágyódott. A hazai légkörben akart tudományának élni, szüleitől és testvéreitől környezve. De bárhová fordult, fővároshoz, vagy államhoz, hiába próbálkozott. Negyvenedik évében írja, hogy «az egyetemi katedra bográcsán már kétszer égettem a számat». A balsikerek oka könnyen érthető. Károlyit érdemes tudós k pártolták, akik jelöltjük érdemeire hivatkoztak. A versenytársak azonban nem érdekeket, hanem érdekeket mozgósítottak s így övék volt a pályabér.

De 1892 őszén változott a helyzet. Salamon Ferenc halála után híre járt, hogy az egyetem meghívja Károlyit a nagynevű író tanszékére. Ez a hír kellemetlenül hatott Arnehtre. Károlyi távozását a levéltári szolgálat érzékeny veszteségének fogta fel. Némi reményt merített abból a körülményből, hogy a külügyminiszter a magyar delegáció kíván-

ságára hajlandó volt a levéltárnál egy magyar állampolgárnak fenntartott aligazgatói állást szervezni. Arneth tehát 1892 két utolsó hónapjában kétszer is kérte Károlyit, hogy ne menjen Budapestre, hiszen ő felterjeszti a levéltár magyar aligazgatói állására. Károlyi nem ígérhette meg a Bécsben maradást, mert — így szólt — «az én lelkem haza vágyik». Azonban 1893 elején Arneth figyelmeztette, hogy egy megbízható, de nem szakavatott magyar úr, kit a kabinet-iroda főnöke is pártol, vágyódik az aligazgatói hivatalra, s így lehetséges, hogy Károlyi két szék közt a földön marad. Károlyi ezt a veszélyt nem gondolván lehetetlennek, arra kérte Arnethet, hogy halassza el az aligazgatói felterjesztést, amíg az egyetemi katedra ügye el nem dől. Arneth ebben megnyugodott. A budapesti egyetem bölcsészeti kara és tanácsa meghívták Károlyit Salamon tanszékére és gróf Csáky Albin miniszter szívesen kinevezte volna. De Károlyinak aligazgatói fizetése és mellékjövedelme Bécsben nagyobb lett volna, mint az egyetemi tanári fizetés. Arra kérte tehát Csákyt, hogy két, vagy legalább egy *quinquenniummal* kárpótolja a veszteségért. Csáky ezt a kérést visszautasította, noha azt államtitkárja, Berzeviczy Albert, teljesíthetőnek vélte. Károlyit mélyen sértette ez a visszautasítás, s mivel az udvari levéltár magyar aligazgatói állása nemzeti jelentőségre nézve volt olyan értékes, mint az egyetemi tanárság, Arneth felszólításának engedett. 1893. augusztus 2-án átvette a decretumot, mely által osztálytanácsosi rangban az udvari levéltár második aligazgatójának neveztetett ki. Egyetemi tanársága tehát a szent bür krácia oltárán elégett áldozattá lett. Károlyi ezután is jóideig sajnálkozva emlegette, hogy gróf Csáky makacs formalizmusa miatt 1893-ban nem térhetett haza s tovább is kénytelen volt a száműzetésben élni. De az ilyen panasz már csak a régi vágyak elhaló visszhangja volt.

Arneth utódja Winter Gusztáv lett, a jogtörténet nagy tudósa, aki rendkívül nagyra becsülte Károlyit. Winter neveztetett ki őt az udvari levéltár első aligazgatójának 1897-ben. Hat év múlva váratlan alkalom nyílt arra, hogy Károlyi hazaköltözzék, mint azt jó néhány évvel ezelőtt forrón óhajtotta. Pauler Gyula halála után ugyanis gróf Khuen-Hédér-

váry Károly, mint belügyminiszter, bizonyára Thallóczy tanácsára felajánlotta Károlynak az Országos Levéltár-igazgatóságát. Károlyi tárgyalt is a miniszterrel erről a meghívásról. Nem fogadhatta el, mert 50 éves korában új hivatali viszonyok közt új feladatra nem akart vállalkozni. Attól is tartott, hogy a távozó miniszter utódja az ő levéltári reformterveit aligha fogja támogatni. De ez alkalommal a gróf egyszerű jósága s szíves udvariassága Károlyit szinte elragadta. A «modern nyugati gentleman eszményének» nevezte Khuen-Héderváryt és keserűen kifakadt a magyar közvélemény ellen, mely lázas közjogi ingerlékenységben szenvedvén, az erősen magyar érzésű, jószándékú és művelte-lelkű főurat nem engedte érvényesülni. Az ilyen jelenetek nem csupán tűrhetővé, hanem kívánatossá is tették Károlynak a Bécsben maradást, hol oly gentleman társaságában, mint aminő Winter volt, hathatósan előmozdította a magyar történeti kutatást.

Winter 1907 nyarán arról értesült, hogy egy jó nevű osztrák tudós az ő visszavonulása esetére igazgatói hivatalának megszerzésére törekszik. Ezért kinevezette Károlyit udvari és miniszteri tanácsossá, ami szokás szerint biztosította előlépését a magasabb rangra. Előterjesztésében kiemelte, hogy Károlyi alaposan ismeri a levéltár feladatait, szükségleteit, ügyiratait és messze kiterjedő anyagát, hogy már is igen nagy érdemei vannak a levéltár belső rendezésében s lényegesen hozzájárult ahhoz, hogy a levéltár régi tekintélye a külföldön, de különösen Magyarországon fokozódjék.

Winter, akinek tudományos kiválóságát és rendkívül értékes lelki sajátosságait Károlyi annakidején szép nekrológiájában méltatta, 1909 április végén nyugalomba vonult és Károlyi a következő hónap 12-én már ki volt nevezve a házi, udvari és állami levéltár igazgatójának.

Híresztelték, hogy Ferenc Ferdinánd főherceg ellenezte Károlyi kinevezését. Ez nem valószínű, de ha ellenezte is, I. Ferenc József miniszterei előterjesztését maga bírálta meg és idegen beavatkozást nem tűrt, még a főhercegeket sem. Ferenc József azon nem akadt fenn, hogy magyart ajánlanak neki a bizalmas udvari hivatal betöltésére. A felekezeti kérdés sem bántotta, hiszen anyai nagynyja protestáns volt és

anyja protestáns szellemű környezetben nevelkedvén, jó ideig liberális katolikusnak volt nevezhető, Ferenc József pedig nem nézte a felekezetet, ha illetékes helyről ajánlott kinevezést kellett aláírnia. Különben is mondhatnók, hogy ismerte már akkor Károlyit nem csupán Arneht és Winter jelentéseiből.

1893-ban ugyanis Károlyi megjelent előtte magyar díszben, hogy megköszönje kineveztetését a második aligazgatói állásra. Igen nyájasan fogadta Károlyit, bizonyára tetszett neki a megnyerő külsejű magyar úr, akinek arcáról éles szeme leolvashatta, hogy minden vonása a hűséget és az adott szó szentségét hirdeti. Ferenc József csodálatos emlékező tehetsége az ilyen benyomást nem felejtette el és így megtörtént az évtizedekkel azelőtt lehetetlennek látszó csoda, hogy magyar kálvinista jutott a Mária Terézia által alapított házi és udvari levéltár élére.

«Hirtelen jött rám», — írja Károlyi Thallóczynek, midőn kinevezéséről értesítették. «Kábult vagyok, rossz fülemmel bizonyos aggodalommal és félelemmel nézek a jövő elé. Nehéz lesz helyzetem süket füllel s nem perfekt németséggel.»

Szóval nem a hiúság kábította oly csúcsra jutván, hová feljutni sem remélt, mikor mint ösztöndíjas tanuló Bécsbe került. Lelkiismerete aggódott, vajon lesz-e elég ereje a nagy feladatra. A lelkiismeretnek ez a nyugtalansága, mely erőfeszítésre sarkal, záloga a sikernek. Mint a világ minden részéről látogatott, nagy hírű levéltár igazgatója, becsületet szerzett a magyar névnek lelki műveltségre valló szíves udvariasságával és sokoldalú tudományával. Alaposan előkészítette az idegenek kutatásait és jó tanácsokkal szolgált nekik, éppúgy, mint ahogy a magyar kutatókat kalauzolta a hazai történet területén. A levéltár mostani igazgatója, Bittner Lajos, tulajdonképp tanítványa volt Károlyinak a levéltári szolgálatban. Meleg encomiumot írt Károlyiról, mint levéltárnokról. Dícséri intézkedései célszerűségét a levéltár használata és a roppant anyag átrendezése tekintetében. Károlyi mindent megtett, amit a hivatal és a tudomány érdeke megkíván a jó igazgatótól. Szóval Bittner fejtegetései után többé nem tekinthetjük nagyításnak azt, amit Károlyi levéltári igazgatásáról Szekfű Gyula mondott. Szerinte «a

bécsi Staatsarchiv egyetlen magyar igazgatója korszakot nyitott a középeurópai levéltárügy történetében».

Midőn 60 éves lett, 1913-ban nyugalmaztatását kérelmezte. Kezdetől fogva el volt határozva arra, hogy az akkori hivatalnoki korhatáron túl nem marad hivatalban, mert a fiatalok előléptetését nem akarta akadályozni. Kérlelték ugyan a maradásra, de nem állott el régi szándékától már csak azért sem, mert a dualizmusnak a trónörökös köré csoportosuló ellenségei már igyekeztek neki kellemetlenséget szerezni, s így előre láthatta, hogy ez az igyekezet idővel erősödni fog. Azt az erőt, melyet ez áldatlan küzdelemre kellett volna pazarolnia, jobbnak látta tudományos munka folytatására fordítani. Válogatott németességgel és nemes szerénységgel írt, nyugdíjaztatását kérő folyamodványában mondotta, hogy őszinte hálával ragaszkodik ahhoz a nagy tudományos intézethez, amelyben szerencséje volt a komoly munkára tág mezőt s méltóan szép életcélt találni. Kérélmét teljesítve a kormány elismerése jeléül az osztályfőnök címével és jellegével tüntette ki.

A bécsi tudományos körök nem csupán a levéltárnokot és a lovagias magyart becsülték benne, hanem a tudóst is.

Winter egyik felterjesztésében azt írja, hogy Károlyi a levéltár összes tisztviselői közt a tudományos munkára nézve a legkiválóbb. A bécsi tudományos akadémia megválasztotta tagjának.¹ A mi Akadémiánk már 1880-ban megválasztotta levelező tagjának. Néhány hónappal halála előtt megérte akadémiai tagságának 60-ik évfordulóját, mint tiszteleti tag.

Tudományos munkásságát kell tehát ismertetnünk néhány általános megjegyzés előbocsátásával.

¹ A fentiekre nézve l. különösen Károlyi leveleit Szilágyihoz és Thallóczyhoz. (Nemzeti Múzeum.) Horánszky Lajos: *Magyarok Bécsben*. Budapest, 1941. Bittner Lajos: *Károlyi Árpád, a levéltárnok*. Szekfű Gyula: *Károlyi Árpád, a történetíró*. (Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére 1933. október 7. Budapest, 1933. 18. és 22. l.) Arneth: *Aus meinem Leben* I. II. Stuttgart, 1893. Emlékbeszéd a M. Tud. Akadémia Tagjai felett. XIV. kötet. (Arnethről, Budapest, 1904.)

IV.

Történetírói jellemvonások.

Akik Károlyit méltatták, bizonyos kapcsolatba hozzák nevét Ranke és Macaulay nevével. Károlyi valóban szerette a két nagy történetíróban mindazt, ami szellemével és érzületével rokonságban volt.

Rankének egy sokszor idézett mondására hivatkozik olykor tanulmányaiban «A pragmatikus történetíró» — mondja Károlyi — «gyakorlati programjának alapelve Ranke ismert mondása szerint abban áll: Kutasd és beszéld el: wie es eigentlich geschehen ist». Kutasd, hogy valójában miként történt.¹

Nem Ranke volt az első történetíró, aki az események valódi lefolyásának kutatását kívánta. Már Thukydideszmondotta: Visszas dolog válogatás nélkül hinnünk a tanúságnak. A legtöbb ember közömbös az igazság kikutatása iránt, hanem elfogadja azt, amit készen kap. Örökké való szerzeménynek nevezi a pragmatikus történetírás alapítója azt az eredményt, melyet az igazság kikutatása, azaz a hagyományok kritikai boncolása által nyerünk. Ranke idézett intése velős rövidséggel újítja fel a görög író gondolatát.

Károlyi is felveti minden történeti feladatával szemben a kérdést, vajon hogyan is történt az valójában? Nem Rankétól tanulta a kérdést, melynek megoldása által annyi új eredménnyel gyarapította magyar történeti ismeretünket. Sickel iskolája és a maga ítélő tehetségének ereje megtanították a kérdés felvetésére és megoldásának módjára. De kétségtelen, hogy Ranke példája is ösztönözte.

Szerette Ranke lélektani rajzait. Ha munkáiban oly egyént szerepeltet, akivel Ranke is foglalkozott, örül, ha a Rankétól rajzolt arckép kifejezi az ő felfogását is. Szereti Rankében a nagy világtörténeti vonatkozásokat, midőn a mester a nemzeti történet mozzanatait világtörténeti távlat-

¹ Arnehről mondott Emlékbeszéde i. h. 16. l. Másutt is idézi ezt Rankétól.

ban világítja meg. A megvilágítás e módjával többször találkozunk Károlyi műveiben.

Egyezik Rankéval abban, hogy az államok külső és belső politikája történetének ábrázolását tekinti a történetírás legkiválóbb feladatának.

De Ranke történeti felfogásának lényegével a Károlyi nem egyezett.

Ezt a felfogást behatóan és szép tömörséggel jellemezte Péterfy Jenő. «Ranke» — így írja Péterfy — «nem moralista, nem pártember s politikai pathos nincs. Nála a szemlélet nyugodtsága, pártatlansága pantheistikus mélységű felfogásból ered, neki a történeti hatalmak küzdelme «isteni színjáték», melynek lefolyását morális vagy politikai rokonszenv vagy ellenszenv nyilatkozataival zavarni nem szabad. Innen elnéző volta az egyéni szenvedélyeknek még túleszempontjai ellen is a történetben».¹

Péterfy e kitűnő jellemrajza tulajdonképp Macaulay és Ranke ellentétét tünteti fel. Mert Macaulay nem volt olyan elnéző. Jeffreys-t például, a véres esküdtszékek (Bloody assizes) hőstét, a lelketlen főbíró, aki az érvényesülés, a gazdagodás vágyától hajtva, iszonyú durvasággal és kegyetlenséggel nemeslelkű politikai ellenfeleit százával szolgáltatta ki a hóhérnak, ezt a Jeffreys-t Macaulay oly égő színekkel ábrázolja, hogy az olvasó sohasem felejtí el a bírói hivatallal gyalázatosan visszaéló lordot. Ranke is tárgyalja II. Jakab korát az ő angol történetében. Itt Jeffreys alakja, mint vértelen árnyék imbolyog a kor áramlatai összeütközésének rajzában.

Károlyi az ábrázolás e két módja közül inkább az angol történetíróéhoz hajlott. Nem próbálta pantheistikus érzésből elnézni a kegyetlen és álnok bírák ítélkezését Illésházy és Batthyány pereiben. Magyar józansága idegenkedett a metafizikai hangulatoktól és vallásos felfogása sem bírt megbarátkozni a pantheistikus elnézéssel. Az ő hite szerint a földön gonosz és jó hatalmak versenyeznek az uralomért; véges elmétől ki nem fürkészhető okból az Úristen időnként

¹ Péterfy Jenő összegyűjtött munkái. I. 232.

eltűri a gonosz hatalmak uralmát, de megengedi, hogy választottjai szóval és tettel küzdjenek a sötét démonok ellen.

Ez az érzés is vonzotta Macaulayhoz. Általában csodálta a festői fantáziájú költő, a drámai élelkségű elbeszélő, a nagy kritikus és szónok essayit és történeti alkotásait. De nem csodálta kritika nélkül. Jól tudta, hogy az olyan fantázia, mint a Macaulayé, bármily nagy kutatói szenvedéllyel egyesül, a művészi cél kedvéért néha nyűgnek érzi az adatok tanulságainak óvatos mérlegelését. Már pedig Károlyi a történetírásról ezt az elvet hirdette: «A történelem tudomány és nem művészet; jó, ha művészet is lehet, de csak akkor, ha megmaradhat igazi és tiszta tudománynak.»¹

Mint látjuk, Károlyi bármennyire tisztelte és szerette Rankét és Macaulayt, nem mondhatta egyikről sem, amit Dante mond Vergiliusról, hogy tőlük tanulta mindazt, ami neki dicsőséget szerzett. Jó iskolában tanulta meg azt a módot, ahogy a történeti anyag az ő szavai szerint «igaz és tiszta tudománnyá» rendezhető.

De a történetírásra nem az iskola, hanem géniusza tanította. A multnak írott és nyomtatott emlékeiből életre keltek előtte az eseményeket formálók alakjai. Belátott lelkükbe s még külsejüket is látta. Hallgatta beszédeiket s megértette, hogy miként felelnek meg azok érzéseiknek. Bírálta őket nagy politikai bölcseséggel és emberismerettel. Meleg hazafias érzése segítette eszét a szereplők tettei értékének latolgatásában. Csak az átalkodott gonoszságot kárhoztatta teljes erővel. Máskülönbén még az ellenfél tévedéseinek is kereste mentségét, még bennük is kereste a szenvedélyek tiszta forrását. Tárgyilagossága nem volt eltanult modor, hanem lelkének meleg humanizmusából táplálkozó érzés.

Munkáiban találunk néha összefoglaló áttekintéseket politikai irányok, vagy intézmények fejlődéséről, de egy századnak, vagy csak évtizedeknek történetét átfogó kompozícióra nem vállalkozott. Egyszer kísértette az a gondolat, hogy a Szilágyi Sándortól szerkesztett Millenniumi Történet

¹ Emlékbeszéd Pauler Gyula felett. (Akadémiai Emlékbeszédek. XVI. k. 4. sz. 14. l.)

számára megírja az 1526—1604-ig terjedő országos történetet. De nem akart egy lépésnyire sem taposott nyomokon járni. A XVI. század magyar történetének minden fordulatát új levéltári források alapján szeretne volna megírni. De némi habozás után visszariadt attól a gondolattól, hogy évtizedek munkáját kívánó feladatra kösse le a hivataltól úgysis nagyon lefoglalt idejét. Essayk, tanulmányok, nagy eseményekről szóló monográfiák írására szívesebben vállalkozott. A kompozíció szélessége szétforgácsolta volna tehetségét, mely a kisebb téren összpontosítva mélyebb hatással érvényesült. Már ifjúságában csodálatos volt történeti felfogásának érettsége. Belső forradalmak azt nem alakították át, csak az idő változott körülé, de ítéletének ereje megbirkózott a változásokkal, majdnem utolsó lehelletéig. Ezért tanácsosnak hittük munkáit nem keletkezésük, hanem tárgyaik kronológiai sorrendjében áttekinteni.¹

V.

A tizenhatodik század végéig.

A Csánki Dezsőtől szerkesztett *Árpád és az Árpádok* díszmű számára írta Károlyi *Az Árpádok, mint a magyar nemzeti Királyság és Társadalom szervezői* című tanulmányt. Áttekinti ebben a királyi hatalom megalapítását, fejlődését s a magyar társadalom történetét az Árpádok korában. Nem elégszik meg mások megállapításaival. Összeszövi azokat az egykorú európai történetre, s a magyar forrásokra támaszkodó értékes megfigyeléseivel. Előadása különösen érdekes Szent István alkotásai jellemzésében. Páratlanul eredetinek nevezi a magyar királyság megalapításának útját és módját, szédítően merész újításnak nevezi a vármegyei intézményt. Ebbe «Szent István genialis lelkét egészen belé lehelte.» A királyi vármegye eredetére vonatkozó megfigyeléseit a legújabbkuta-

¹ A Millenniumi Történetre vonatkozóan I. Levelezéseit Szilágyival és Thallóczyval. (I. h.)

tás is felhasználja.¹ Ez áttekintésben Károlyi Pauler Gyula eredményeire is támaszkodik. Paulerről mondott Emlékbeszéde melegségben és az érdemek dicsőítésében vetekszik azzal, melyet Szilágyi Sándor felett mondott. Pedig Paulerhez nem kapcsolta a hála köteléke, de tehetségét igen nagyra becsülte. Pauler nagy munkáját az Árpádok koráról történetirodalmunkban addig páratlan kritikai munkának nevezi. Dicsőíti Pauler rekonstruáló fantáziáját és kijelenti, hogy Pauler történetíróink közt a legjobb «jellemző». Szent Albertet, Szent Gellértet, Lukács érseket vagy Boldog Margitunkat ábrázoló medaillonszerű képeiről mondja, hogy beszédek és vonzók, mert bizonyos meleg szín ömlik el rajtuk, mely képessé tette Paulert arra, hogy az alakjaiban rejlő naívat és magasztosat egyszersmind átérezze és megértse. Kiemeli Pauler könyvéből különösen Kálmán király jellemrajzát, mely még nyelvében is bizonyos tacitusi és shakespearei vonásokat egyesít.

Mind e dicsőítésekben a kegyelet nagyításának jelentékeny része van. A nagyításokra Károlyit az a kicsinylés tette hajlandóvá, mely már 1909-ben az *Emlékbeszéd* elmondása idején is nyilatkozott Paulerrel szemben.

Az *Emlékbeszéd* megvédi Paulert az ellen a vád ellen, mintha Comte Ágoston feltétlen követője lett volna. Károlyi arra mutat, hogy Pauler csak egyes elvi kérdésekben követte Comte-ot, mint amiről az elővélemény kiküszöbölése, a fokozatos fejlődés, a művelődési viszonyok elengedhetetlen tekintetbe vétele, a középkor igazságos megítélése, a katolikus egyház szervezetének értékelése.

Károlyi *Emlékbeszéd*e néhány túlzás ellenére nagy súly Pauler javára azon a mérlegen, melyen tehetségét és érdemeit latolgatják.² Paulert az árpádkori források kritikájában részint párhuzamos munkája által támogatta, részint megelőzte Huber Alfonz, Akadémiánk kultagja. Károlyi Huber pályá-

¹ Károlyi tanulmánya másodszor is megjelent a *Néhány Történelmi tanulmány* c. kötetében. Budapest, 1930. Holub József: *A királyi vármegyék eredete* c. tanulmányában hivatkozik Károlyira (Szent István Emlékkönyv. II. k. 75, 96. l.).

² Akadémiai Emlékbeszédek. XVI. kötet, 4. sz.

ját és munkáit egy kimerítő s igen vonzó életrajzi essay formájú *Emlékbeszéd*ben tárgyalta. A tizenhároméves korában még atyja kecskéit legeltető tiroli parasztfiúból bécsi egyetemi tanár s nagy hírű osztrák tudós lett. Kiválóan éles kritikával vizsgálva a forrásokat, kivette a valóság magvát a reáragodott mesterkélt hagyományok burkolatából. Neve ismeretessé lett nálunk, mikor megbízták Ausztria történetének megírásával, Ausztria történetét az osztrák-magyar birodalom történetének fogta fel. Munkájának címe nem egyezett a magyar közjoggal, de a tartalom nem mondható magyar-ellenesnek. Sőt lekötelezte a magyar történelemtudományt azzal, hogy mint Károlyi írja: «férfikora delén túl megtanulta nyelvünket, megismerte, megbecsülte és fölhasználta szakirodalmunkat, sőt segélyével igaz gyöngyöket hozott fel multunk tengerének mélyéből». Ausztria történetének keretében megírta a magyar állam történetét is higgadtan, tárgyilagosságra törekedve. 1648-ig írta meg a magyar történetet, de munkája közben forráskritikai tanulmányokat tett közzé a honfoglalás korától egészen a vasvári békéig. E tanulmányok eredményeit nevezi Károlyi igazgyöngyöknek. Huber kimutatta például, hogy nem Bánk bán ölte meg a királyt, neje pedig tisztos öregasszony volt a politikai gyilkosság idején. Pauler Hubertól függetlenül ugyanily eredményre jutott.

Huber nem csupán tényeket tisztázott, hanem az újkori terjedelmes anyag lélektani és politikai bírálata által, magyar államférfiak céljairól, jelleméről és magyar politikai események értékeléséről jelentékenyen számbaveendő ítéleteket mondott, mint például Fráter Györgyről, vagy a vasvári béke előzményeiről.

Sajnálunk kell, hogy Huber vizsgálódásait a vasvári békén túl már nem folytathatta. Az erős tiroli parasztkölyöknek testi erejét a szakadatlan szellemi munka aránylag korán, már 64 éves korában kimerítette. Emléke iránt Károlyi beszéde megerősítette a magyar kutatók kegyeletét.¹

¹ Akadémiai Emlékbeszédek. XV. kötet.

Nagy Lajos korának történetét gazdagítja Károlyi az *Adatok Mária és Zsigmond történetéhez* című értekezésében. Kimutatja, hogy midőn 1372-ben felvetődött a házasság gondolata Károly császár és Lajos magyar király gyermekei közt, a magyar királyi udvar már akkor is Máriát akarta eljegyeztetni Zsigmonddal és nem Hedviget, mint némelyek hitték. Kimutatja azt is, hogy az eljegyzés halasztásának nem voltak politikai okai. Lajos nem hagyta cserben a bajor hercegeket, IV. Károly ellenségeit, de a házasság gondolatát sem ejtette el. Végre 1377-ben Károly császár neje a tízéves Zsigmondot Nagyszombatba kísérte, s ott is hagyta, mint a nyolcéves Mária, magyar királyleány jegyesét. «Szegény Mária» — így végzi Károlyi — «jobb sorsot s boldogabb házasesetlet érdemelt volna az oly hosszúra nyúlt eljegyzési tárgyalások után».¹

Az *Adalékok Frigyes császár és Mátyás király viszályai történetéhez* című tanulmányban Károlyi teljesen ismeretlen okiratok közlésével némi világot derít Mátyás és Frigyes feszült viszonyának egy-két egészen homályos részletére. A XV. század hetvenes és nyolcvanas éveiből származó okiratokhoz Károlyi magyarázatokat fűz, melyek adatokat tisztáznak és Frigyes császár jellemrajzát is bővítik néhány találó vonással. Ez értekezésben Károlyi Mátyás király német-cseh-osztrák politikáját a gyakorlatban elhibázottnak és következményeiben károsnak mondja. Ezt 1892-ben írta, noha ismerte már ekkor Fraknóinak Mátyás külpolitikája védelmére írt észrevételeit. Károlyi a Mátyás-korabeli ellenzék felfogását fogadta el és 1911-ben nyomatékosabban ítéli el Mátyás külpolitikáját. «Nyugati fantomok kedvéért» — úgy mond — hanyagolta el «a Magyarország déli határain már nagyon erősen veszélyeztetett életérdekeket.»²

A XVI. század történetének ismeretét jelentékenyen

¹ Századok. 1877. 18. l.

² Az *Adalékokat* l. *Történelmi Tár*. 1892. Fraknói: *Hunyadi Mátyás király*. (1440—1490) Budapest, 1890. 293. l. Az 1911-i idézet Mátyás király politikájáról a Huber Alfonzról mondott *Emlékbeszéd*ben i. h. 15. l.

előmozdította Károlyi, midőn a bécsi levéltári anyagból közzétette Fráter György levelezését.¹

E rendkívül értékes levelekből kiemelkedik a figyelmes olvasó előtt György barát képe. Végzetének okát önmaga magyarázza meg, mikor kilenc évvel halála előtt Wese Jánosnak, a lundi érseknek ezt írja : «Ilyen az emberi élet, senki sem élhet oly becsületesen, s oly mértékletesen, hogy valamely gyanúnak szennye meg ne bántsa.»² Jól ismerte tehát az életet. Tudta, hogy a veszedelmes gyanút ki nem kerülheti, mikor oly rendkívüli bonyodalmak közt lehetetlen volt az egyenes úton járnia. De nyugodt maradt a korlátolt és rosszlelkű gyanúsítások közápóra alatt is. «Nem törődünk azzal, amit a sokaság rólunk beszél, hanem azt szoktuk először is megfontolni, hogy a keresztyének javáért mit kell cselekednünk.»³ Jól tudta, hogy mi volna a legjobb és legegyszerűbb útja a keresztyénség megmentésének. Ezt írta I. Ferdinándnak 1543-ban : «Az Isten irgalmára, az egész keresztyén köztársaság üdvére, az ártatlanok és özvegyek könnyére, az öregek hangos fohászkodására, a szegény nép remegésére könyörgök felségednek, kegyeskedjék inteni a császári felséget, hogy ezt az elődeink vérével megmentett országot, melyet a közvélemény a keresztyénség bátyájának nevez, ne engedje a hitetlen ellenség kezére jutni.»⁴

De V. Károlyt és I. Ferdinándot ez az ékesszólás nem indította a kellő cselekvésre, mivel nem volt elég erejük a török visszaverésére. György barát tehát kénytelen volt különböző fogásokkal behálózni a török szultánt, csak hogy megmentse a királyság maradványait a végső veszélytől.⁵

Keresztyén s egyszersmind magyar érzés vezette útjain.

¹ Eredetileg a *Történelmi Tár* 1878—1882. köteteiben. Különnyomatban *Fráter György levelezése* 1537—1551. Budapest, 1881.

² *Levelezés.* 54. l. (A különnyomatot idézzük.)

³ U. o. 55. l.

⁴ U. o. 119. l.

⁵ 133. l. *hisdem artibus quibus scirem eum (Turcam) facilius capi posse.* Ez 1543. július 25-i levélről mondja Károlyi, hogy egyik legékesebben szóló bizonyítványa Fráter György eszének, politikájának és gondolkodásának.

Mert ez a horvát származású államférfiú valahányszor a magyarságról beszél, önmagát is beleérti a közösségbe. A magyar történet páto. za hevítette lelkét.

Ezt a történeti magyar érzést igen szépen és jellemzően fejezi ki, midőn a Szent Koronát átadja I. Ferdinánd biztosának e szavakkal: A Szent Korona, mely által Magyarország királyai a királyság uralmába beiktattatni szoktak, és amely elődeinknél magába foglalta a királyság minden erejét és minden szabadságát.¹

Károlyi Fráter György levelei közül kiemeli azt, melyben a barát Erdély átadása után melegen ajánlja Ferdinánd kegyébe Izabellát és János Zsigmondot, «az elhalt János királynak, az ő urának és legkegyesebb jötevőjének drága zálogait». Úgy beszél a levélben, mint aki élete munkáját befejezte, amikor Erdélynek és János király drága zálogainak jövőjét biztosította.² Ez a hálás ragaszkodás jötevője emlékéhez és családjához igen megnyerő vonása a barát jellemének. — De másrészt ugyancsak Károlyi kiadásában jelent meg Majláth Istvánné Nádasdy Anna levele, mely a szegény sorsból magasra emelkedett államférfiú lelkének sötétebb indulatairól vonja le a leplet a gyűlölet hevesességével.³

Ez a levél Nádasdy Tamás nádor Családi Levelezésében jelent meg, melyet Károlyi barátjával, a magyar történetírást nagy veszteségére korán elhunyt Szalay Józseffel, együtt szerkesztett. A kötet politikai tartalma csekély ahhoz a sok tanulsághoz képest, melyet a XVI. századi főrangú családok szokásainak és életfelfogásának ismeretére nézve meríthetünk belőle.

Különösen leköti figyelmünket az a bájos idill, mely a nádornak és nejének levelezéséből fejlődik ki előttünk. Kani-zsay Orsolya a hitvesi és anyai erények példaképe, a nádorné,

¹ U. o. 1551. július 21-i levél, 257. l. Corona quoque sacra, qua reges Hungariae in imperium regni istius inaugurari consueverunt et in qua apud maiores nostros omne robur, omnisque regni libertas consistebat.

² U. o. 1551. július 16-i levél. 249. l.

³ *Nádasdy Tamás nádor Családi Levelezése*, Szerkesztették dr. Károlyi Árpád és dr. Szalay József, Budapest, 1882. 128. l.

akinek lelki alázatossága nem volt kisebb rangja méltóságánál, nem eléggé ismert alakja a magyar multnak. Menye, az örülten vérengző Báthory Erzsébet sokkal ismeretesebb.

A XVI. század politikai története különösen érdekelte Károlyit. Megírta a nagyváradi béke történetét. Tulajdonképp a hosszú alkudozások második felének történetét írta meg, de ebbe belé van foglalva mindannak a lényége, amit a béke előkészítéséről tudnunk kell. Különös képe van a majdnem öt évre terjedő alkudozásnak. Az ellentétek az alkudozás idején nem enyhülnek, sőt növekednek, s mikor már azt hisszük, hogy a fonál végkép elszakad, egyszerre csak megkötik a békét 1538 februárjában.

Ezt a jelenséget az alkudozó felek mind a két táborának belső ellentétei, a hadi események, a magyarországi belső viszonyok s a két uralkodó politikai irányai teszik érthetővé. V. Károly és I. Ferdinánd kívánságai azonosak voltak, de felfogásuk különbözött. V. Károly türelmetlenül várta a békét, az ő diplomatája volt Wese, a lundi érsek, aki sok fáradtsággal és türelemmel akarta érvényesíteni urának politikáját. Ferdinánd azonban nem akart annyit áldozni a békéért, mint V. Károly. Neki fájt az, hogy János is magyar király, s hogy a királyság nagy részének ura. János táborában Fráter György bizalmatlan volt Ferdinánd ajánlataival szemben, míg Frangepán, a kalocsai érsek és Brodaries, a váci püspök, a békét sürgették. A magyarországi belső állapotok, a kis királyok, különösen Török Bálint garázdálkodása, azok a esodálatos fúriák, melyek Thurzó Elek szavai szerint a magyarok lelkében dühöngtek, mert kevés kivétellel mind a magyar úr eladó volt, fokozták a jóindulatúak békevágyát. Katzianer veresége Gorjánnál nemcsak Ferdinándot csüggesztette, hanem Fráter Györgyben is aggodalmat ébresztett a török veszély miatt. A francia-német ellentét, a német birodalomban a reformációval együttjáró politikai szakadás Jánost és Ferdinándot mérsékletre intették s a német-magyar ellentét kiegyenlítését kívánatosá tették. Mindezek a körülmények Károlyi munkájában mély belátással s a legkülönbözőbb szereplők motívumainak világos kifejtésével vannak tárgyalva. Kitűnő a munka befejezése. «Az

a tör», — írja Károlyi — «melyet a gyilkos a barát (György) szívébe mártott, a nagyváradi békét is érte; e pillanattól fogva az megsemmisült és megsemmisült vele jó hosszú időre az a remény, hogy a szétszakadt Magyarország egy testben összeforr.»¹

Már a nagyváradi béke történetében is sűrűn hivatkozik Károlyi az európai hatalmak politikájára, de a nagyváradi béke után következő évekről szóló tanulmánya: *A német birodalom nagy hadivállalata 1542-ben*² tulajdonképp világtörténeti tárgyú, noha szoros kapcsolatban van a magyar történettel. Károlyi ugyanis a csúfos végű hadi vállalat előkészítését tárgyalja könyvének nagyobb részében, a vállalat hadi történetével aránylag keveset foglalkozik. Az előkészítés diplomáciai történetében rajzolja Károlyi «előtte még nem használt okiratokból Magyarország nemzetközi állását az időben Európa összes hatalmai szemében.»

Szól először is a német birodalomról, melynek gyűlésein 1518 óta beszéltek arról, hogy segíteni kell Magyarországot a török ellen, mert különben a szomszédságból átcsap majd a tűz a német területre. 1518 után a veszély egyre növekedett, a birodalmi gyűlések egyre nagyobb segítséget ígértek papiroson, de Budának elfoglalása 1541-ben nagy riadalmat keltett és a többször nyilvánuló jószándékot tettekké érlelte. Nevezetes hatása volt a budai gyász hírek V. Károlyra. Ezt a hatást Károlyi behatóan tárgyalja.³

A budai gyász hírek fellobbantotta V. Károlyban a középkori lovagi ideálokért hevülő ősök vérének és felhevülésében megígérte öccsének, a magyar királynak 1541 őszén, hogy a jövő évi hadi vállalatot a török ellen személyesen fogja vezetni. Ferdinánd tehát remélhette 1541 októberében, hogy «az a császár, aki győzelmes fegyverét egész Európában körülhordozta, akinek erejét a büszke Szolimán a tengeren rettegi,

¹ Károlyi Árpád: *Adalék a nagyváradi béke s az 1536—1538 évek történetéhez.* Budapest, 1879.

² Budapest, 1880.

³ Munkája 52. lapján és k. k. Brandi Károly nagybecsű életrajzi művében: *Kaiser Karl V.* München, 1927, keveset mond erről a kérdésről.

maga fogja azt a hatalmas keresztyén sereget vezetni, mely újra feltűzi a budai Mátyás-templomra a Megváltó jelvényét». Milyen szép remények! S mily jövő vár Magyarországra, ha azok beteljesülnek. De miközben Ferdinánd boldogan ringatózott a reményekben, V. Károly hajóhadát szétszórta a vihar az algíri parton. Ily veszteséget a császár még soha sem szenvedett. A veszteség következtében Károly lelkében a diplomata óvatossága legyőzte a keresztyén lovag harci vágyát. Granvellának, az ő miniszterének tudta nélkülígérte meg Ferdinándnak a magyar hadjárat vezetését. Granvella értesülve az ígéretről 1541. december 21-én a császári és a spanyol politika szempontjából kifejtette, hogy lehetetlen a császár részvétele a török háborúban.

Az 1542 márciusi speyeri birodalmi gyűlés már értesült arról, hogy a francia király készületei miatt Károly nem vonulhat Magyarországra. Ferdinándot mélyen lesújtotta bátyjának izenete. III. Pál pápa is segítséget ígért Ferdinándnak a budai gyász hír hatása alatt. Ötezer gyalogost ígért, ha a császár részt vesz a háborúban, a felét ellenkező esetben.

Különös, hogy a francia politika felé hajló pápa V. Károly dicsőségét nagyobb erővel akarta támogatni, mint ahogy a császár távolléte által ügyis meggyengült keresztyén vállalatot támogatta; vagy talán a német-francia háború esetére gondolva otthon akarta tartani hadiereje jó részét? VIII. Henrik motívumai átlátszóbbak. A fősvény király, a defensor fidei, a török visszaszorítására nem akart pénzt adni. Nem oly könnyű pénzt szerezni, mondotta a császári követnek, hogy azt minden józan ok nélkül szétszétogassuk. A lengyel királyné, az olasz Bona, halálos ellensége lévén a Habsburgoknak, megíúsította a lengyel segítségbe vetett magyar reményeket. S így nem elég nagy számú keresztyén sereg indult Buda felé Joachim, a tehetetlen brandenburgi örgróf vezetése alatt. Az örgróf maga kérte a vezérséget és olyan pompás kísérettel vonult a háborúba, mintha mulatságos kirándulásra indulna. Magyar csapatok is harcoltak Joachim táborában, de György barát otthon maradt. Ha V. Károly kivonul Buda alá, a barát aligha maradt volna el

erdélyi hadával. De így előre látta a kudarcot és nem akarta Erdély önállóságát kockáztatni.

Mindez csak száraz kivonata Károlyi új adatokban gazdag, a nagy szintéren lejátszódó események csoportosítása által rendkívül érdekes és jelentékeny tanulmányának. Károly és Ferdinánd seregei nem harcolhattak együtt a török ellen, de Németországban a schmalkaldi szövetséget közös erővel győzték le 1546- és 1547-ben.

E harcokban magyar huszárok is résztvettek Ferdinánd katonái közt. Ismeretes Tiziannak az a képe, mely V. Károlyt lovon ülve ábrázolja hadi öltözetben a mühlbergi diadal büszke érzésével arcán. Ezt a János Frigyes szász választón aratott diadalt a magyar huszárok lényegesen elősegítették. Harcaikról Károlyi két egykorú magyar jelentést talált, s ezeket összevetve a legkülönbözőbb európai nyelveken írt forrásokkal, megállapítja, hogy a huszárok a schmalkaldi háborúban alapították meg európai hírnevüket. Kiemeljük még a tanulmányból Szász Móric jellemrajzát, aki már 1542-ben Pest mellett vitézül harcolt a török ellen, ott a magyarok jóakarója lett és a schmalkaldi háborúban is a huszárok mellett küzdött.¹

A közigazgatás történetének békés területére vezet bennünket a Héderváry Codexről szóló jelentés.²

Ez a kódex két részből áll. Az első rész az 1549 elején felállított új magyar helytartótanács hivatalos kiadványait tartalmazza 1549 elejétől 1551 februárjáig. Károlyi felveti a kérdést, hogy miért végződik 1551 februárjában a magyar kormányshé hivatalos kiadványainak bemásolása kódexünkbe, mikor tudjuk, hogy a kormányshé 1554 áprilisáig, azaz Nádasdy Tamás nádorságáig fennmaradt? E kérdésre Károlyi egy kis korrajzzal válaszol. A kormányshé független tagjai ugyanis megúnták a pozsonyi tartózkodást és a hivatalos órákat. Vagyoni viszonyaik s egyéb kötelességeik dioeceseikbe, uradalmaikba, birtokaikba hívták őket s így aprán-

¹ *Magyar huszárok a schmalkaldi háborúban.* Károlyi: Néhány történelmi tanulmány. Budapest, 1930.

² *Századok.* 1905.

ként alig maradt Pozsonyban kormányzékeni tanácsos. Az új helytartótanács tehát lassan elszenderült. A kódex második részébe foglalt királyi leiratokat Károlyi hozzávetése szerint Ferdinánd általános udvari kancelláriájában a német, spanyol és burgundi titkárok mellé osztott latin titkárok fogalmazták.¹

Károlyi adta ki Losonczy Istvánnak, Temesvár védőjének azt a levelét, melyben halála előtt néhány nappal írja: «mi egészségben vagyunk és vígan várjuk az órát, melyben meg kell fizetnünk az utolsó adósságot».²

Losonczy sorsához hasonlított a Kerecsényi Lászlóé, Gyula vára kapitányáé. Mind a ketten védelmezték a reájuk bízott várat a végsőkig. Akkor adták fel várukat, mikor segítségre többé nem volt reményük. Mind a ketten áldozatai lettek a török hitszegésnek, de Losonczy hősi emlékét nem bántotta a rágalom, míg Kerecsényi emlékét egykorú történetírók méltatlanul gyalázták. Károlyi néhány levéltári közleménye kedvező színben tünteti fel Kerecsényi buzgalmát és királyához ragaszkodó hűségét.³

Gyula vára eleste csak néhány nappal előzte meg a szigetvári katasztrófát. Ezek az események s általában Miksa kormányának önkénye oly nagy elégtelenséget keltek, hogy erőszakos ellenzéki mozgalom keletkezése lehetségesnek látszott. Mégis különös és feltűnő volt, hogy az 1659-i országgyűlésen Dobó Istvánt és Balassa Jánost az összes rendek láttára, előre adott királyi szó és biztosítás ellenére, mint ő felsége elleni összeesküvőket, elfogták és börtönbe vetették. Balassa a börtönből néhány hónap múlva megszökött, de az elaggott egri hős harmadfél évnél tovább

¹ Károlyi jelentése alapján a M. Tud. Akadémia kiadta a Helytartótanács 1541—1551. évi levelezési könyvét. R. Kiss István gondozta a kiadást, bevezetésül nagy tanulmányt írván, a Helytartótanács történetéről. Budapest, 1908.

² *Történelmi Tár.* 1881. 381. l.

³ *Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve* (VII. és VIII. kötet, szerkeszti Zsilinszky Mihály): Szabó-Károly sikerrel védi Kerecsényi emlékét; lásd még Veress Endreművét Gyula váráról.

sínylődött a börtönben, ahol testi ereje végképp megtört. Ez állítólagos összeesküvés körülményeit először Károlyi tisztázta.¹ Kiderítette, hogy a nevezett főurak összeesküvést nem szóttek. Elégületlenek lévén Miksa kormányával, gondoltak János Zsigmond segítségére, de határozott terv nélkül. Szóval összeesküvésük csak első csírájában élt. Hamarabb kaptak volna kegyelmet, de Kenderesy István átalkodott feljelentései és hamisításai nehezítették helyzetüket. Addig szenvedtek, amíg Kenderesy bűnei ki nem derültek. Azután kegyelmet kaptak.

Ez a nem igazi összeesküvés azonban érdekes tünet volt. Nagy elégületlenség elterjedését mutatja, de mint Károlyi megállapítja, «a körülmények még nem fejlődtek oda, hogy nagy általános fölkelés létesülte történelmi szükségesség legyen, a nemzetben a török iránti gyűlölet, a nyugati hatalomba vetett bizalom mindig nagyobb volt, mint az a fájdalomérzet, melyet a folytonos sérelmek teremtettek».

E nyomós szavak fölfedik a Miksa-korabeli magyarság lelki állapotát.

Károlyi e kiváló tanulmányában és másutt is többször említi Forgách Ferencet, a magyar Tacitusnak nevezett történetíró-t. Tiszteli tehetségét s szinte nehezebbre esik, hogy olykor bírálnia kell állításait, vagy elhallgatásait. Pályája igen érdekelte. Közli egy levelét, mely már azért is érdekes, hogy magyarul van írva. De még érdekesebb tartalma. Azt írja a főpap barátjának Dudith Andrásnak 1573-ban, hogy a pápától dispensatioja van a házasságra, de még nem talált Erdélyben magához illő menyasszonyt. Nehéz elhinnünk, hogy ez lett volna valódi oka a házasság elmaradásának.² A Dudith András-hoz, Miksa lengyelországi követéhez írt levelek közt talált Károlyi néhány Kornváti Békés Gáspár történetére vonatkozó magyar levelet. Nagyon természetes, hogy Békés

¹ A Dobó—Balassa-féle összeesküvés történetéhez. Budapest, 1879. Szekfű Gyula e tanulmányról szólva, igen szépen méltatja Károlyi forráskritikai művészetét. I. h.

² Károlyi közleménye: *Századok*. 1881. 656. Házassági szándékáról bőven ír Bártfai Szabó László: *Ghymeszi Forgách Ferenc*. Budapest, 1904. 184. 1.

Gáspár regényes sorsa lekötötte figyelmét. János Zsigmond mindenható kegyeltje, Báthory István ellensége, menekül a győztes fejedelem bosszúja elől. De Miksa király cserbenhagyja párthívét, és Békés kétségbeesve, valóságos nyomorban vergődve bolyong a lengyel-magyar határon, míg végre reáshánja magát a nagy fordulatra és Báthorynak, a lengyel királynak felajánlja szolgálatait. Báthory, a bölcs, a nagylelkű király kegyelmébe fogadja. Békés Báthory szolgálatában dicső hadi tényekkel fejezi be pályáját. A Károlyitól közölt levelek többnyire Békés siralmas bújosására vetnek világot.¹

Miksa uralkodása alatt Thököly Sebestyén még egyszerű nagyszombati polgár volt. Károlyi elbeszéli, hogy mikép szerezte meg Késmárk várát és mikép lett a nem éppen jó-hírű üzletekből vagyont szerzett kereskedőből «nagyságos úr», a legelőkelőbb magyar családok rokona. Érdekes mindezt tudnunk a kuruc király dédapjáról. «Fehér holló» volt Thököly Sebestyén, az igaz, de története mégis mutatja, hogy milyen nagy hatalom volt a pénz abban az arisztokratikus korban is; ekkor is szerzett címet, rangot, kijavította a születés hibáit, sőt az erkölcsi foltokat is kitisztította a világ előtt. Tanulunk egyet-mást Károlyi tanulmányából a Rudolf-korabeli közigazgatásról, a lengyel-német szomszédság viszonyairól Báthory István korában. Elibünk állítja Károlyi Lasky Albertet, a könnyelmű és vakmerő lengyel főurat, aki úgy érzi, hogy Thököly, a «zsidónál rosszabb» hitelező, kiforgatta őt birtokából, azután Ruebert, a családjának szerezni vágyó katonát, aki lenézi az új várurat, mert hitvány módon szerezte pénzét, noha birtokperei és bizalmas ismeretsége Kenderesyvel, az ő vagyonszerzését sem tünteti fel tiszta fényben s végül Thökölyt, a gőgös, kiméletlen, ravasz, de a harctéren bátran viselkedő, s vallásához ragaszkodó előre törekvőt.² A szerencsés kalmár sorsától nagyon eltérő a XVI. század nagy költőjének és hősének, Balassa Bálintnak tragédiája. Szilády Áron kiadásának Bevezetése figyelmeztette Károlyit

¹ *Történelmi Tár* 1879—1881. Szádeczky Lajos: *Könyvtári Békés Gáspár* 1520—1579. Budapest, 1887. Érdekes, nem eléggé méltatott életrajz.

² *Thököly Sebestyén megszerzi Késmárkot*. Századok. 1878.

arra, hogy Balassa életrajzát bécsi levéltári kutatások kiegészíthetnék. Hozzáfogott ezekhez, annál is inkább, mert lelkesedett Balassa költeményeiért. A *Balassa Bálint életéből* című tanulmányában azt a birtokpert tárgyalja, mely a költőt unokatestvérével, Balassa Andrással nagy háborúságba sodorta. Károlyi közlését Szilády Áron «közönetre méltónak» mondta. Károlyi a peres aktákban talált egy célzást Balassa szerelmi viszonyaira és ebből azt következtette, hogy Balassa nemcsak Ungnádne Losonczy Annát dicsőítette költeményeiben, hanem ezek egy része egy másik Annára, Nogarolliné Harrach Annára vonatkozik. Ezt az eredményt Illésy János, egy kitűnő tanulmányában megcáfolta. Jellemzi Károlyi igazságérzetét, hogy Illésy tanulmánya elolvasása után ezt írta Thallóczynek: «úgy rémlik, hogy Illésynek igaza van, a *fődologban*».

De mégsem bírt egészen lemondani a szép történetről, melyet a két Annára vonatkozó adatokból kigondolt, és újra lenyomatta tanulmányát. Annyira szerette a XVI. század Petőfijét, oly kitűnően jellemezte egyéniségét s annyira gyönyörködött Petőfi és Balassa művészetének egybevetésében, hogy tanulmányát nem bírta megtagadni, noha új elméletét védeni nem akarta.¹ A XVI. századi Erdélyben Báthory Zsigmond kiskorúsága idején élt egy Kassai Dávid Zsigmond nevű szegény poéta, akit Gyulai Pál és Kovacsóczy Farkas támogattak. Tőlük kapott bort, tüzelőfát s pénzt is. A szegény poéta dícséri az édes bort s Károlyi azt hiszi, hogy ő volt irodalmunkban az első anakreoni költő. De a mecénásaihoz küldött költemények elvesztek, csak említve vannak a Károlyitól latinból fordított két magyar levélben.² Rudolf király kormánya nem támogatta oly készséggel a szellemi életet, mint az erdélyi udvar előkelő humanistái. A kormány 1588-ban némi csodálkozással hallotta, hogy Lőcse városa nagy költséggel főiskolát akar építtetni. Ez

¹ *Balassa Bálint életéből*. Századok. 1882 és Néhány Történelmi Tanulmány. Budapest, 1930. Szilády Áron megjegyzései, *Századok*. 1882. Illésy: *Balassa Bálint Annája*. Századok. 1898. — Károlyi Thallóczyhoz í. h.

² *Századok*. 1877. 876. 1.

nem tisztességtelen szándék, írja a kormány Lőcsének, de nem tűrjük Magyarországon az eretnokség és a szekták terjesztését. Amíg tehát a város bennünket meg nem nyugtat jó szándékai iránt, megtiltjuk a további tervezést és építkezést, amint ezt a Károlyitól közölt leiratban olvashatjuk.¹ A felekezeti ellentét hatása érezhető volt a közélet minden ágában. Ismeretes, hogy a Gergely-féle naptár életbeléptetése nagy akadályokba ütközött, mert a protestánsok nem akarták elfogadni a pápától elrendelt reformot. A reform magyarországi érvényesítésével foglalkozott Károlyi az innsbrucki osztrák folyóiratban. Igen jellemző adatokkal rajzolja az ellentétet a naptárreform ügyében. 1588 júniusában a magyar rendek törvényben rendelték el az új naptár használatát, de kijelentették, hogy ebben nem engedelmeskedtek más akaratának, egyedül csak a királyi felség tekintélyének. Ellenben a horvát tartománygyűlés kijelenti, hogy nem ő felségére való tekintettel, hanem Isten iránt tartozó tiszteletből rendelték el az új naptár általános használatát.²

A XVI. század utolsó tizedében a hosszú háború dúl. Magyarország harcol a török terjeszkedés ellen, a régi királyi terület visszahódítása, vagy legalább megmentése végett. A háború elején kezdődik a boszniai szlávok kivándorlása a magyar királyság területére, a varasdi és károlyvárosi generalatusságokba. Károlyi a kivándorlók egy csoportjának, az ugynevezett kermpoti vlachoknak települési helyét kutatja egy általa felfedezett oklevél alapján. Ezek a boszniai kivándorlók arra kérik Rudolfot, hogy a magyar kancelláriától állíttasson ki számukra szabadságlevelet a királyság szokása szerint. Ez a körülbelül 500 főnyi csoport Károlyi megállapítása szerint Berlog és Gusič vidékén telepedett le.³ A magyar királyság délkeleti részére vezetnek bennünket Károlyi közleményei Mihály havaselvi vajdáról. A Mihály 1598-i meghódolására vonatkozó okmányok-

¹ *Történelmi Tár.* 1882. 772. 1.

² *Mitteilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsf.* Innsbruck, 1882. 628. 1.

³ *Turul.* X. k. Budapest, 1892.

ról Károlyi megjegyzi, hogy Istvánffynak, a követnek jelentései több lényeges pontban eltérnek Istvánffynak, a történetírónak előadásától. Istvánffy ugyanis ki volt küldve Szuhay István püspökkel együtt Erdélybe és Oláhországba, hogy mint Rudolf biztosai teljes hatalommal vezessék Erdély ügyeit Báthory Zsigmond távozása idején az állapotok rendezéséig. Ekkor 1598 június elején ismeri el Mihály vajda Rudolfot urának, törvényes királyának egészen úgy, mint ahogy azt a hajdani magyar királyok jogosan kívánták a vajdáktól. Mihály utódjai nevében is, a királyi biztosok előtt letett eskü szavai szerint, a régi magyar királyok idejében uralkodó szokás alapján Rudolfnak, mint urának és királyának évenként illő tiszteletdíjat is fizet és ezáltal mint hűbéres a felség iránt hódolatát fejezi ki.

Ez a hang, bármit is gondoljunk politikai értékéről, a középkori magyar dicsőség felelevenítése miatt, bizonyára jól esett a történetírónak, mikor mint királyi biztos átvette az esküt.

Történeti emlékezéseket hallott Istvánffy egy másik, igen különös diplomáciai ügyben is, melybe ugyanakkor beavatkozni volt kénytelen.

Báthory Zsigmond és Mihály vajda ugyanis még 1597 végén két követet küldött a tatár khánhoz Krimbe. Bernárdfi János, a Báthoryak diplomatája vezette a követséget, társa Rác György, Mihálynak volt az embere. A követeknek arra kellett kérniök a khánt, hogy közvetítsen békét a szultán és a keresztény fejedelmek között, s e békében a szultán visszaadná Temesvárt és Gyulát Erdélynek. De nem ez a fantasztikus közvetítés volt a követek fő célja. Reá kellett beszélniök a khánt, hogy szakadjon el a szultántól, vagy legalább maradjon otthon a most következő háborúban.

A khán az ulyesesi kalandok után hozzá érkezett követeket szívesen fogadta, hiszen a Báthoryak hírnevét ő is hallotta és Báthory Zsigmondot, mint a római császár szövetségesét is megbecsülte. Fő követeket küldött a két visszautazó magyar diplomatával Erdélybe. De miután a Hasszán aga vezetése alatt utazó tatárok azt hallották, hogy Báthory Zsigmond 1598 tavaszán elhagyta Erdélyt, a vilá-

gért sem mretek volna Erdélybe utazni, félvén az esetleges vérengzéstől, hanem Tergovistban maradtak Mihály székeiyén. Szuhay és Istvánffy kénytelenek voltak Tergovistba utazni, hogy tárgyalhassanak a tatárokkal. Lakoma közben tárgyaltak velük. A két királyi biztos a Brassóból erre a célra hozatott malvasiai borral kínálta a tatárokat. A borozó tatárok felvidultak és Hasszán nagy örömmel hangoztatta, hogy az ő ura jó barátja a keresztyéneknek. Hiszen tatár és magyar szittya eredetű mind a kettő és illik, hogy akik egy őstől származtak, jó barátságban éljenek.

A tatárok józanabb állapotban pénzt kértek. Kaptak is az ajándékokon kívül vagy tízezer aranyat; a khán jóval nagyobb összegről beszélt Bernardfiék előtt. Mennyiben erősítette a jó pénz a szittya testvérek barátságát a magyarok iránt,¹ az kitűnt 1599-ben, «mikor a tatár khán népe elárasz-totta a Tiszavidéket, «dúlt és rabolt, mint a tatárjárás óta sohasem».²

VI.

A XVII. és XVIII. század.

A XVII. század történetének első éveit tárgyalja Károlyi *Illésházy István Hütlenségi Pöre* című könyvében.³

Ritka az a történeti monográfia, mely, arányítva nem nagy terjedelméhez, oly gazdag volna lélektani és történeti tanulságokban, mint Károlyi Illésházyja. Azelőtt a per csak végeredményében volt ismeretes, Károlyi kikutatta annak egész történetét. Megállapította, hogy nem a felségsértés miatt üldözték a rendkívül gazdag főurat. Ez a vád csak köpönyege volt annak az eltakart célnak, hogy az üres kincs-tárt megtöltsék a vádlott vagyonával.

Rudolf 12 millió forintnyi adósságot örökölt apjától. Jövedelmé amúgysem volt elég az állami kiadások fedezésére, kivált a hosszú háború idején. A hiányokat az akkori kamarai

¹ Károlyi két közleménye. *Történelmi Tár*. 1878. (561. l.) és 1879. (41. l.)

² *Magyar Országgyűlési Emlékek*. (X. k. 337. l. Az idézett szaklat Károlyi írta.)

³ Kiadja a M. Tud. Akadémia II. osztálya, Budapest, 1883.

elnökök jószágelkobzásokkal szerették fedezni. «Mint az éhes ölyü» — írja Károlyi — «csap le a Kamara a kiszemelt áldozatra.» Illésházy István Magyarországnak akkor legpénzesebb embere, elmarasztalva az örökös hűtlenség büntetésében, nagy hasznot hajtó áldozatnak ígérkezett. Az elmebeteg Rudolf a betegségét jellemző kárörömmel nézte kamaráinak pénzügyi mütéiteit. Miatta az ölyük bátran csaponghattak.

Unverzagt Farkas, az udvari kamara elnöke, «a megtestesült önzés» és Szuhay István, az egri püspök, a pozsonyi kamara elnöke, mohón várták az ítéletet, mely Illésházyt megfosztaná jószágaitól. Unverzagt maga is óhajtott elkaparni egyet-mást a harácsolásra szánt vagyonból, Szuhay ellenben, a gögös és kegyetlen, de Unverzagt előtt a földig hajló, alázatos elnök az országos pénzügyön akart segíteni, s nem a maga hasznára gondolt.

Azonban Szuhay sem akarta elmellőzni a törvényes formák látszatát. Megindította az eljárást a terhére rótt bűnben ártatlan főúr ellen. Illésházy meg volt döbbenve, ártatlansága tudatában a törvényre támaszkodott, de ismerve a hatalom packázásait, nevének, Pálffy Katalinnak hatalmas rokonságát is segítségül hívta. Éles elmével és erős meggyőződéssel használta fel a törvényeket a maga védelmére. E küzdelem közben írja Joó Jánosnak, a kétszínű personálisnak, hogy ne engedje megsérteni az ország törvényeit; ha erőszakkal bántják a törvényeket, az nem árt, az igazi ártalom akkor kezdődik, ha megnyugszanak az erőszak sértéseiben. Deák Ferenc is mondott ilyesmit, de Illésházy a törvények tiszteletében nem volt oly következetes, mint Deák. Amikor Illésházy visszanyerte hatalmát, egyik ellenségét vérig sértette tekintet nélkül a törvényhozás tagjait megillető *salvus conductus*ra, egy másik ellenségét pedig, Somogyit, a *causarum regalium directort*, minden törvényes eljárás nélkül egyszerűen felakasztatta.

Lelkében a középkori dinasztia korlátokat nem ismerő önérzete küzdött a mások jogát is tisztelő érzés gyöngye kezdeteivel.

Felségsértéssel vádolták, s hogy a hamis vád ellen

sikerrel védekeztek, üldözőit azzal próbálta a maga részére hajlítani, hogy bizonyítékokat szolgáltatott nekik egy Joó János ellen indítható felségárulási per megindítására.

Reá egy hamisított ítélet mondotta ki a halálbüntetést és jószágainak elkobzását. Az ítéletet királyi parancsra Istvánffy Miklós, a nagy történetíró, az igazságszolgáltatás ügyeiben a nádor helyettese, hamisította. S ami még szörnyűbb, a hamisításért tekintélyes jutalmat kért a királytól.

Illésházy, az üldözött, aki Mátyás főherceg titkos segítségével Lengyelországba menekült, mielőtt elfoghatták volna, Bocskay támadása idején visszatért hazájába és később nádorrá lett. Őt a sors szenvedéseiért még azzal a dicsőséggel is jutalmazta, hogy a bécsi békét segíthette kivívni nemzete számára.

Ellenben Istvánffy, a propalatinus, gutaütötten da-dogva volt kénytelen megvallani, hogy hamis ítéletet állított ki bírói pecsétjével, mert a hatalmasok halállal fenyegették. Azt nem vallotta meg, hogy bűneiért busás jutalmat várt a hatalomtól. Károlyi alig titkolt fájdalommal fedi fel Istvánffy gyalázatát. Méltán nevezi elbeszélését a kor tükrének. Kiteszik abból, hogy a megalázkodás az udvar hatalma előtt és a birtokszerzés mértéktelen szenvedélye tompították a rendi korszak egyes vezetőiben az erkölcsi érzést. De Károlyi szép kivételekre is hivatkozik. Például Verancsics Faust, a csanádi püspök, nem tért le az igazság útjáról s néhány társa egyúton haladt vele. Istvánffy tragédiáját, Illésházy nagyjelentőségű sorsának fordulóit irodalmunkban Károlyi ábrázolta először meglepő világossággal és az igazság megrendítő erejével.¹

Illésházyt a bujdosásból az a mozgalom szólította haza, melynek történetét Károlyi a *Magyar Országgyűlési Emlékek*ben írta meg. Az *Emlékek* első nyolc kötetét Fraknoi Vilmos adta ki, a IX. és X. kötetek Fraknoi és Károlyi szerkesztésében jelentek meg. Midőn Károlyi az *Emlékek* szerkesztésére vállalkozott, Szilágyi Sándor példája lebegett előtte. A Szilágyi-

¹ Hivatkoznunk kell még arra az igen beható és szép jellemrajzra, melyet Székfü írt Károlyi munkájáról. I. h.

tól szerkesztett *Erdélyi Országgyűlési Emlékekről* írja : «Nincs tudtommal a népek, nemzetek és országok ama korszakából, mely a kifejlődött rendi alkotmány tágas határa közé esik, egy munka sem, mely az illető nép, nemzet, vagy ország általános történetét a törvényhozó testület működése tükrében oly részletesen és oly szabatosan adná elő, mint ezen országgyűlési emlékek.» Ilyen munkát akart végezni Károlyi is, midőn a *Magyar Országgyűlési Emlékek* IX. kötetét az előző kötetek szerkesztésében már kifáradt Fraknoi Vilossal együtt adta ki. A társszerzők munkái nincsenek név szerint elkülönítve, de Károlyi stílusa biztosan felismerhető az 1600 február-márciusi országgyűlési akták Előszavában. A politikai és hadi helyzet rajzát így kezdi az Előszóban : «Mintha nyomor és dicsőség, inség és hadiszerencse vetekedve úzték volna gúnyos játékokat a sokat szenvedett magyar földön, mikor a vén század (a XVI.) sírjába hanyatlott.» Azután feltáruznak előttünk az ország szenvedései, mikor Károlyi elbeszéli, hogy a királyi proposíciók felolvasása után óriási zajkeletkezett. Mintha Bocskay támadása vetette volna sötét árnyát előre. «S nem is csoda. Mit ért a szépenhangzó frázisok virágos koszorúja, mit ért az atyáskodó jóakarát meleg hangja akkor, mikor német és vallon zsoldos üszköt vet abba a zsúpfödélbe, melyet — bár egyedül száz közül — török és tatár keze véletlenül megkímélt, mikor a kamarák a lába alól húzzák ki földjét annak, kinek feje felül rakoncátlan parancsnokok a ház tetejét leszedték, mikor nejét vagy lányát meggyalázzák, barmait elhajtják a «segítő» hadak a megye vagy a közjó érdekében távoljárónak, mikor maga a király mutat példát a törvényszegésre, önként változtatván meg azt, amit az országgyűléssel egyetértve határozott. Látnivaló, hogy Bocskai támadásának okai mind együtt voltak már 1600-ban ; a pohárból csak az az egy csöpp hiányzott még, hogy kicsorduljon.»¹

Eznek a súlyos cseppnek gyülemlését írja le azután a következő országgyűlések történetében. Az 1601 márciusi ország-

¹ Magyar Országgyűlési Emlékek, IX. k. Budapest, 1885., 337., 340. H.

gyűlésről mondja, hogy az bizonyára egyike a Rudolf alatt tartott legérdekesebb diétáknak, amennyiben benne a legmakacsabb ellenzékeskedésnek találunk nyomaira.

Érthető a magyarság elkeseredett hangulata; folyton végveszélyben forog az ország, és ellenségtől, baráttól egyaránt a legrosszabbat kell kiállania.¹

Az *Emlékek* X. kötete címlapján is olvashatjuk Fraknói nevét a Károlyié mellett, de a kötet túlnyomó nagy részét Károlyi írta és szerkesztette. Az 1603-i országgyűlés történetében írja, hogy Pest elfoglalása után «az optimizmus, ez a vén magyar bűvész a vérmes Szuhaynak lelki szemei elé a Pest után bevett ős Budát varázsolta». Ez a vén magyar bűvész, aki úgylátszik a halandóság törvényének nincs alá vetve, gyökeres bajokon csak álomképekkel tudott segíteni. A leggyökeresebb baja az akkori állami életnek a pénzszükség volt. «Ha pénze volt volna a kormánynak,» — írja Károlyi — «a végvárakat őrsggel, élelemmel ellátta volna, hogy jobban ellenálljanak a töröknek. Ha pénze volt volna a kormánynak, a hosszú háború alatt minden évben korábban kezdhetne volna meg a hadi operációkat a töröknél, s minden esztendőben egy-egy nagy területet szerzett volna vissza a hódoltságból.» A pénztelenség volt oka a fizetetlen zsoldosok kihágásainak. Az 1603-i országgyűlésen is, «mint azelőtt» Károlyi szavai szerint — «minden szívet egy baj nyomott, minden szájból egy panasz hangzott: a császári német zsoldosok istentelen kihágásai.» «A pogány korántsem pusztított úgy, mint a keresztyén zsoldos.» Ez országgyűlésről még fel kell jegyeznünk a Rudolf udvarában érvényesült alkotmányos elvet. Himmelreich Tibor, magyar kancelláriai titkár szerint a király szentesítés előtt szabadon csonkíthatja, vagy kiegészítheti az országgyűlési végzéseket, csak olyasmit nem szabad a végzésekbe toldani, amiről a rendek nem határoztak. Igen hajlékony alkotmányos elv, mely közel jár az országos rendek törvényalkotó jogainak eltörléséhez.²

Az 1604-i országgyűlésen a király egy nevezetes indít-

¹ Magyar Országgyűlési Emlékek, X., 465., 467. ll.

² Magyar Országgyűlési Emlékek, X. k., 100., 119., 155—158. ll.

ványt terjesztett a rendek elé. Thurzó Györgynek, az akkori dunáninneni főkapitánynak javaslata szerint a királyi pro-
pozíció az állandó magyar hadsereget akarta életbeléptetni,
oly hadsereget, mely hivatva lett volna lassanként kiszorítani
a honvédelmi szervezetből az idegen zsoldosokat. Thurzó
György vetette fel tehát először az állandó magyar hadsereg
eszméjét a török uralom korában s nem Zrínyi a költő, mint
azok hiszik, akik Károlyi felfedezését nem ismerik. A rendek
azonban az állandó katonatartás gondolatával nem bírtak
megbarátkozni. Ez az újítás növelte volna az adók terhét.¹

Talán megértették és méltányolták volna a reform nagy
jelentőségét, ha nem foglalja el lelkeiket a vallás szabadságát
fenyegető veszély. «A katolikus főpapság» — írja Károlyi —
«a XVI. és XVII. század fordulóján tudatára ébredt annak,
hogy a hosszú vallási béke alatt a zajtalan elterjedő protes-
tantizmussal szemben immár közel van ahhoz, hogy a talajt
lábai alatt elveszítse. Itt cselekedni kellett.» Belgiojoso tá-
bornok 1604 január 7-én királyi parancsra elvette a kál-
vinistáktól a kassai nagy templomot és átadta a katolikusok-
nak. Hasonló foglalások történtek oly városokban is, hol a
luteránusok voltak többségben. A városok odautasították
országgyűlési követeket, hogy kérjék ki a megyei követek
jóindulatát vallásuk dolgában. Nevezetes fordulópon-
t ez a magyarországi reformáció történetében. E pillanattól mind-
végig — így állapítja meg Károlyi — «szorosán tartott össze
századok véres harcain és szenvedésein keresztül a protes-
tánsok két felekezete. S nevezetes fordulópon-
t ez abban a tekintetben is, hogy az eddig teljesen idegen városi polgár e
pillanattól kezdve testvére s honfitársa lesz a magyarnak.»

Az 1604-i országgyűlésen hiába próbálták a megyei és
városi követek, a kálvinisták és luteránusok egyesült erővel
a vallási sérelmeket elintézni. A huszonegy törvénycikkben
csak hadi, adóügyi, vagy igazságügyi kérdésekről van szó,
a vallást azok nem említik. Ismeretes, hogy Prágában,
Rudolf székhelyén a XXI. törvénycikkhez egy újat csatolt
az ottani magyar kancellária. Ez a hamis törvénycikk meg-

¹ U. o. 356., 363. és 386. ll.

tiltja a vallási kérdés hulygatását az országgyűléseken a legszigorúbb büntetés terhe alatt. Sokáig azt hittük, hogy a XXII. törvénycikket Forgách Ferenc kancellár, akkor nyitrai püspök iktatta a törvénykönyvbe. De Károlyi az 1890-ben megjelent Országgyűlési Emlékek X. kötetében kimutatta, hogy nem Forgách csempészte a cikket a törvények közé: kimutatta gondos és éles elméjű kritikával, hogy Mátyás főherceg indítványozta a vallási viták eltiltását egy új törvénycikk által. Dr. Coraduzzi birodalmi vicekancellár, a titkos tanács tagja, hivatta Himmelreicht s előadta neki a főhercegtől Prágába küldött indítványt. Himmelreich habozott, visszaemlékezett arra az elvére, hogy a felterjesztett végzésekre nem szabad azt betoldani, amiről a rendek nem határoztak. Azután hazatérve eszébe jutott, hogy többet ér a hatalmasok kegye, mint a ragaszkodás az alkotmányos elvekhez. E jól kamatozó megfontolás hatása alatt megírta a XXII. törvénycikket, sok zavarnak és vérontásnak okozóját.

Az alkotmányt mélyen sértő eljárás ellen először az északkeleti megyék gálszécsi részleges gyűlésén megjelent rendek tiltakoztak. Kijelentették, hogy ha Belgiojoso, vagy akárki más a XXII. cikkekre támaszkodva bántani meri a vallás szabadságát, fegyvert fognak ragadni annak védelmére. «A jogos forradalom» — írja Károlyi — «szenvedélytelen, de határozott proklamációja ez, melyben éppen ez egyszerűség, e szenvedélytelen hang miatt van valami magasztos.» A gálszécsi rendek vitatkoztak Belgiojosóval a szabad városok sérelmeiről. A tábornok szerint a szabad városok a király jószágai (peculium regis). Nem, válaszoltak a rendek, a városok nem a király, hanem a korona jószágai (peculium coronae).

A gálszécsiek e felfogásában nem osztozkodtak a magyar tanács katolikus tagjai, sőt a nagy kálvinista Ecsedi Báthory István, az országbíró is azt mondta, hogy a városok a király jószágai. A magyar kancellária a két felfogást kibékíteni akarván, a szabad városokat a szent Korona és a király jószágainak nevezi.

A gálszécsi rendek nem fogadták el ezt a közvetítést, küldöttségük, mint Károlyi írja, a városok szabadsága ér-

dekében a generális-kapitány előtt oly remek s oly meleghangú védbeszéd t mondottak, aminő eddig, s azután két századon keresztül nehezen hangzott el Magyarországon.¹

Mindezt a jelentékeny tanulságot Károlyi kutatásainak, kritikájának és alakító tehetségének köszönhetjük.

De mindez csak bevezetése, első éneke volt a «nagyszerű eposnak», ahogy Károlyi nevezi Bocskay támadását.²

E támadás történetét beszéli el az *Országgyűlési Emlékek* XI. és XII. köteteiben, amelyeket már egyedül szerkesztett. Nem a támadás katonai jeleneteit tárgyalja, hanem Bocskay országgyűléseit és azt a diplomáciai munkát, mely az 1606-i bécsi békét előkészítette. Ezek a nem vért ontó küzdelmek a «nagyszerű eposba» illő énekek, amennyiben a szenvedélyes hazafiság és az államférfíui mérséklet váltakozásával felépíteni segítették a Bocskay nevéhez fűződő korszakalkotó bécsi békét.

Hogy a forradalom, amikor Bocskay jelt adott kitörésére, oly bámulatos gyorsasággal terjedt 1604 őszén, azon a királyhoz hű magyar tanács nem csodálkozott, sőt elismerte az előző országgyűlésen elhangzott panaszok jogosságát. Figyelmeztette a trónt a fölkelés veszélyességére. A veszélyt nagyítja az, hogy Bocskay a törökkel szövetségelt, noha nem igen régen még irgalmatlan ellensége volt a török oltalmától elszakadni nem akaró erdélyi pártnak. De most az ő fegyverre kelt hívei azt hirdették, hogy az osztrák ház ki akarja irtani a magyart az élő nemzetek sorából. Ennek a balhitnek elosztatására egy célszerűen vezetett országgyűlés sokat tehetne, gondolta a magyar tanács. A király összehívta az országgyűlést 1605 elejére, de a meghívottak közül oly kevesen jelentek meg Pozsonyban, hogy a király január 25-én elhalasztotta a gyűlés megnyitását. Ellenben a Bocskaytól 1605 áprilisára Szerencsre hirdetett országgyűlés nagyon népes volt. Bocskayt, az akkor már erdélyi fejedelmet, itt

¹ Magyar Országgyűlési Emlékek, X., 373., 374., 379., 394—399., 577—584. II. Továbbá Károlyi Árpád: A huszonkettedik Articulus. (Néhány Történelmi Tanulmány.) 154—226. II. E tanulmány kiegészíti az Országgyűlési Emlékek Bevezetését.

² Magyar Országgyűlési Emlékek, XI., 404. I.

választották meg Magyarország fejedelmének. A rendek bizalmi embere üdvözölte Bocskayt oly beszéddel, melyről azt mondja Károlyi, hogy «van valami lélekemelő, valami magasztos az egyszerű, minden rhetori dísz és ügyes compositio nélkül elmondott szavakban. Bizonyára mélyen hatottak a rendekre, de még bennünk is felkeltik a pietas, érzelmét, ránk is hatnak az igazság erejével.» Károlyi e lelkesedése érthető, mert a beszédből kiérezhetjük a magyarság nagy örömét azon, hogy szabadult a császár generálisai és tiszttviselői testet és lelket senyvesztő zsarnokságától s hogy mennyire hálás Bocskay iránt, aki szerencsés kézzel levette róla a bilincseket. A szerencsiek írták az erdélyieknek, «hadd örvendhessünk szép szabadságunknak, mint a rekeszből kiszabadult madarak.»

De ebbe a tiszta örömbé zavaros érzés is vegyült. A török szövetség az európai közvélemény előtt nem jó színben tüntette fel Bocskay támadását. A szerencsi gyűlés tehát egy Európa népeihez intézett iratban igazolta a magyarságnak azt a végletes elhatározását, hogy halálos ellenségével szövetkezett koronázott királya ellen. Ez az igazolás tulajdonképp a legborzasztóbb vádirát Rudolf király személye és kormánya ellen. . . «Hozzá hasonlót csak az 1849-i év proklamációi közt találhatunk s ha irálya nem volna oly tökéletlen, talán páratlanul állna az egész világ összes forradalmi pronunciamentóinak és kiáltványainak irodalmában. Ez a kiáltvány iszonyú vádakkal teljes, de néha csaknem a legiszonyúbb vádaknál is meztelen igazságra épült.»

A szerencsi gyűlés hangulata nem kedvezett a béketárgyalás gondolatának. A gyűlés eloszlása után a királypárti magyar főurak Bocskayhoz fordulnak a béke érdekében. Bocskay a már hazatért Illésházy tanácsára átadja feltételeit a magyar uraknak. Ezek a feltételek teljes vallásszabadságot és a magyar királyság tökéletes önállóságát követelték. A bécsi és prágai udvarok megütözköztek a feltételeken. Hiszen ha azok teljesülnek, — mondogatták — a magyar politikát egészen új és másfelé vivő országútra terelnék, talán oda vissza, ahol egykor a magukkal is tehetetlen II. Ulászló és II. Lajos megrekedtek, vagy éppen tán merőben ismeretlen

tájak felé oda, ahonnét a lengyel *respublica* királyi címmel ellátott, kötött kezű elnöke való. Jobb lett volna letörni a fölkelést, semmint ily föltételeket elfogadni, így vélekedett a prágai és bécsi udvar. De a török-magyar szövetség ellen üres pénztárral hadakozni lehetetlen volt. Róma, Madrid, Varsó és a németországi katolikus udvarok nem bírtak ekkor nagy áldozatokat vállalni. «A józan ész tehát azt súgta Mátyásnak, hogy ilyen körülmények közt súlyosabb feltételek árán is ki kell egyezni Bocskayval.» Sőt Rudolf makaessége is lazult a körülmények nyomása alatt és felhatalmazta Mátyást a békealku vezetésére. Forgách Zsigmondot küldötte Bocskayhoz, hogy mint királyi biztos állapotják meg vele a béke feltételeiben. Bocskay alkotmányos fejedelem lévén, 1605 novemberében Korponára hívta össze a rendeket, hogy velük egyetértve tárgyaljon a királyi biztossal. Bocskaynak nemcsak a királyi biztossal kellett küzdenie, hanem a hajdúkra támaszkodó radikális párttal is. A hajdúkapitányok és hadnagyok valósággal lázongtak imádott vezérük ellen, mert hevesen gyűlölték a német udvart és a háború folytatásából gazdag zsákmányt vártak. Bocskay és Illésházy meg akarták nyerni őket a kiegyezés gondolatának sok szép szóval, sok ajándékkal és sok ezer forinttal. Ötnapi puhítás után a hajdúk csendesedtek. Az ajándékok közt a legkiválóbb Bocskaynak «Korponán kelt szabadalomlevele (1605 december 12), melynek alapján a hajdúk fészket raktak a magyar Kánaán-szívében.»

A Korponán egybegyűlt nemesség nagy többsége békét kívánt. Alkotmányos felfogásukat egy írástudó társuk e szavakkal jellemezte: «A mi királyunk kötve van a hazai törvények által. Amíg azok szerint uralkodik, engedelmeskedünk neki. Mihelyt átlép azoknak határán, nem vagyunk többé alattvalói. Ez a mi kölcsönösségünk.» Az így gondolkozó többség nem akart elszakadni az uralkodóháztól, mint a hajdúk pártja. Azután az ország siralmas állapotát is nézték. «Nem tudom mire való leszen a szabadság» — mondogatták a korponai többség tagjai — «ha országunk nem leszen hozzá.»

Szóval Bécs, Prága és Korpona egyaránt kívánták a békét, de az ellentétek a vallási és politikai szabadság kér-

déseiben nagyok voltak. Bocskay mérsékelt szellemű hívei a független Magyarországot akarták helyreállítani, régi intézményeivel, szövetkezve a hatalmában megnövekedett Erdélyvel, mely a Bocskay által közvetítendő török béke segítségével ki volna emelhető a Básta és Mihály vajda korának szomorú állapotából.

Rudolf és Mátyás a rendi és vallási szabadságokon ütött sebeket nem igen kívánták gyógyítani, sőt Rudolf még a török béke megkötésében, kivált ha Bocskay közvetíti, a császári méltóság sérelmét fedezte fel. Károlyi végigvezet bennünket az első osztrák-magyar kiegyezés szövevényes alkutárgyalásain. Vezetése igen érdekes. Látjuk részletekbe mélyedő elemzéseiből a két Habsburg-udvarban az érzések és érdekek harcának hullámvásztását. Voltak olyan katolikus tanácsosai az uralkodóháznak, akik a vallásszabadságot ellenezték, hogy el ne veszítse az uralkodóház a katolikus hatalmak pénzbeli támogatását. A császári udvar néhány protestáns hívének tanácsát is meghallgatta. Például Geizkofler Zakariást, akinek véleménye élenken jellemzi a korabeli eszmék egy árnyalatát. «Istené egyedül a hatalom» — írja Geizkofler — «az emberek lelkiismerete felett, kényszeríteni azt karddal nem lehet, a kiontott vérből csak újabb élet, újabb ellenállás ereje csirázik ki.»

A buzgó katolikus tanácsosok, sőt a nunciusok is belátták, hogy a merev tagadás oly országgal szemben, ahol ezer eretnekre egy katolikus esik, merő képtelenség. Nagynehezen kialakult tehát a tolerari posse gondolata.

Károlyi fejtegeti, hogy az európai politika irányai hogyan hatottak a korponai tárgyalásokra. A spanyolok például politikából ellenezték a török békét, hogy a németországi protestáns hatalmak kelet felé fordítva erejüket ne segíthessenek Németalföldnek.

A király és a főherceg Bocskay közjogi kívánságait nem könnyű szívvel, de mégis elfogadták. Azonban néhány egyházpolitikai kérdésben és Erdély területére nézve a felek nem bírtak megegyezni.

Erre Illésházy ajánlkozott, hogy a korponai gyűlés megbízottjait örömet vezetné Bécsbe a békealku befejezése

végezt, mert a királyi biztos által vezetett alku igen nehézkes menetű. Mátyás és Bocskay szívesen fogadták az ajánlatot. «Különös érzés foghatta el az ősz Illésházy lelkét», — írja Károlyi — «midőn 1606. január 7-én emelt homlokkal vonult be 8 hintó és 60 Bocskay-huszár kíséretében abba a Bécsbe, ahonnan 3 esztendővel ezelőtt éjnek idején, mint valami gonosztevő halál és börtön elől szökni volt kénytelen.»¹

Illésházy Mladossevith Horváth Péter társaságában néhány hétig tárgyalt a főhercegi biztosokkal. A tárgyalások nem voltak símák, mivel a főherceg emberei a korponai királyi biztos által megadott engedményeket meg nem történtenek tekintették. Ez ugyan rosszul esett Illésházynak, de a béke kedvéért, ő sem vette igen komolyan a korponai határozatokat és így 1606. február 9-én aláírhatta a főhercegi biztosokkal kötött első bécsi egyességet. De miért nem ragaszkodott a korponai végzésekhöz? Kétségtelen, hogy siettetni akarta a békét. A béke megkötése annyit jelentett, hogy elkobzott jószágai visszakerülnek birtokába, de azt is jelentette, hogy a töröktől, tatártól, vallontól, némettől és a hajdúktól elkínzott ország végre az erőgyűjtés munkájához foghat. Volt tehát Illésházynak sok jó oka a békét siettetni. De a februári egyesség csak a megbízottak műve volt. A megbízók elé kellett terjeszteni az okiratot. Rudolf teljes hatalmat adott ugyan öccsének, de azután tudatta vele, hogy az ő híre nélkül semmit sem végezhet. Rudolfot a nuncius, a spanyol követ, a magyar főpapok arra kérték, hogy ne írja alá az egyességet. Nem is akarta fogadni öccse követét, aki az okirat átadására volt kiküldve. Rudolfot különösen az bántotta, hogy át kellene engednie Bocskaynak Erdélyt, melyet neki Báthory Zsigmond ajándékozott. De Molard Ernő, a titkos tanács tagja jelentésében ajánlotta Rudolfnak a bécsi alku elfogadását s így Rudolf végre aláírta a februári egyességet március 21-én.

Mátyás főherceg most azt várta, hogy Bocskay is alá

¹ Lásd minderre nézve Károlyi: Magyar Országgyűlési Emlékek, XI. k., 5., 7., 22., 26., 31., 124—131, 134., 136., 198., 200., 212., 224—242., 247—415. II.

fogja írni a nehezen elkészült okiratot. Abból a felfogásból indult ki, hogy Illésházy és Mladossevith teljhatalmú biztosok voltak és így a nemzetközi szokás szerint Bocskay köteles elfogadni azt, amit biztosai végeztek. Ennélfogva az udvar magyar és nem magyar hívei megütözközve hallották, hogy Bocskay a februári egyességet a rendek Kassára hívott gyűlésén tárgyalatni akarja. Ezt a nemzetközi jog durva sértésének fogták fel. A magyar történetirodalomban is felújult ez a felfogás. De Károlyi kimutatta, hogy Illésházy nem teljhatalommal, hanem egyszerű megbízó levéllel utazott Korponából Bécsbe. Bocskay tehát teljes joggal hívta a rendeket Kassára 1606 április 16-ára, hogy «derekasan gondolkozzanak» a februári egyesség felett. Mátyás kénytelen volt ebben megnyugodni és csak arra kérte Bocskayt, hogy ne húzza soká a kassai tárgyalásokat.

Bocskay országgyűlései közt ez a kassai volt a legnépesebb. A megnyitó ülésen Illésházy előadta, hogy ő is elégtelen volt Bécsben a főhercegi tanácsosok ridegségével; de megkötötte az egyességet, mert meggondolta, hogy az ország két hatalmas birodalom közé van ékelve, melyek szétmorzsolhatják. Bocskay sem volt megelégedve a februári egyességgel. Ez az egyesség csak Bihart, Közép-Szolnokot, Kraszsnát és Mármarost engedte át Erdélynek. Bocskay e régi partiumhoz Kelet-Magyarországból több vármegyét akart Erdélyhez csatolni, mert a magyarság ez oltalmazó várának ellenálló erejét fejleszteni kívánta. Nem fogadhatta el az egyességnek azt a rendelkezését, hogy halála után Erdély a magyar király kezére kerüljön és hogy annak fejedelme ne köthessen szerződést a portával. Erdély jelentőségét a februári egyesség nagyon is eltörpítette. Bocskay elégtelensége felizgatta a radikális pártot, melynek különböző árnyalatait Károlyi nagy gonddal és kiváló politikai lélektani érzékének a lényegig ható erejével jellemzi. Ez a párt nem csupán a februári egyességet bírálta, hanem általában támadta a kiegyezés gondolatát, mint Korponán. Megint a rakoncátlan hajdúk voltak a párt leghangosabb izgatói. Bocskay kénytelen volt felakasztatni néhány véres-szájú izgatót. Nagyon népszerűtlenné lett ekkor Illésházy a

lármas hazafiak előtt. «Cipellősházynak» gúnyolták, vagyis a magyar csizmával szemben a német cipő, azaz a német politika kedveltjének. «A Cipellősházy gúnynev hamarosan át is változott az alkotmányos elemek sőpredéke szájában és «német kutyák»-lón azok neve, akik a kiegyezés barátai voltak», írja Károlyi.

Azonban az északnyugati megyék küldöttei, — a dunántúliak nem küldöttek követeket Bocskay gyűlésére — a városi követek és a főurak nagy többsége a kiegyezésnek voltak hívei. Kegyeletes tisztelettel hajoltak meg a királyi trón előtt, de nem szomjúhozták az udvar kegyeit. «Függetlenebb és tiszteletreméltóbb pártot, mint ez» — mondja Károlyi — nem mutat fel a magyar politikai élet története egy időszakban sem.» E nagyításnak látszó ítélet igazolása végett hivatkozik Károlyi e konzervatív pártnak egy valóban nevezetes nyilatkozatára. A király a kiegyezés tárgyalása közben kegyelmet ígért a Bocskay pártjához tartozóknak, ha hívek lesznek hozzá. Erre ez a tradíciókhoz ragaszkodó párt így válaszolt: «Őfelsége e kegyességét hűséges szolgálatainkkal igyekszünk meghálálni, de kegyelmet őfelségétől semmiképpen nem fogadunk el; mert bűnt, amelyre lehet kegyelem a válasz, őfelsége ellen nem követtünk el. Megelégszünk azért azzal, hogy őfelsége atyai kegyessége feledést borít a forradalomra.»

Azonban a februári egyesség pontjaival ez a párt sem volt megelégedve; különösen a vallási cikk miatt. «A vallás dolga Magyarországon» — mondotta az egyesség — «mindenütt azon állapotban hagyassék, melyben a boldog emlékü Ferdinánd, Miksa s egyéb kegyes magyar királyok idejében volt.» A XXII-ik törvénycikkéről azt mondja az egyesség, hogy «a többi cikkelyekből kivéttetik és szeparáltatik». Pedig a korponai végzések határozottan elismerték a katolikus, luteránus és kálvinista felekezetek egyenlő szabadságát, ami a vallási türelemnek az akkori európai viszonyokat tekintve ritka példája volt. A korponaiak továbbá a hírhedt XXII. törvénycikk eltörlését követelték. Illésházy nagyon is türelmetlenül törekedett békét kötni, különben protestáns létére nem fogadott volna el kétértelmű szavakat a határozott

korponai követelések helyett. A fiatal Alvinczy Péter nem ok nélkül prédikálta a kassai nagytemplomban, hogy a bécsi egyesség vallási cikke «csavarra van húzva». A kassai rendek május 12-i határozatukkal követelték a korponai vallási cikkek lényeges részének érvényesítését. A kisebb jelentőségű egyházpolitikai kérdésekben is helyreállították a korponai felfogást a bécsi egyesség gyöngítő fogalmazásával szemben. Hasonlóan jártak el az alkotmányos biztosítékok ügyében. Kimondták, hogy a király állítsa helyre az ország igazgatásának régi, törvényes formáját és bízza a közigazgatást a nádorra. Kijelentették végül a rendek, hogy ha a király el is fogadja a kassai végzéseket, nem tekintik azokat magokra nézve kötelezőknek mindaddig, míg Bocskayt Erdélyben ki nem elégíti.

Ezután csak arról volt szó, hogy ki folytassa a bécsi alkudozást a kassai végzések alapján. Ez fogas kérdés volt, mert Illésházy februári egyessége csorbította a hitet megbízhatóságában, de másrészt okosabb, tapasztaltabb államférfiút, aki hozzá még a bukott rendszer üldözöttje volt, hiába kerestek a rendek. Illésházy azonban csak úgy vállalta el a küldetést, ha korlátlan felhatalmazással mehet Bécsbe. Ez a kívánság új bonyodalmat teremtett, melyet úgy oldottak meg, hogy Illésházy korlátlan felhatalmazást kapott a vallási és alkotmányos kérdésekben, de Erdély területére nézve kötve volt a fejedelem utasításához.¹

Mátyás főherceg szomorúan vette tudomásul, hogy a májusi kassai gyűlés visszavetette a februári bécsi egyességet. De mit tegyen? Megtorolja-e a politikai kudarcot és ne fogadja Illésházyt? A prágai nuncius azt írta, hogy a kassai cikkek szemtelenek, szót sem érdemes reájuk vetni. De Khlesl megírta a nunciushoz, hogy hiábavaló dolog hozzávaló erő nélkül harcolni a törökkel. Ez a megfontolás győzött. Mátyás elküldötte Illésházyt és társainak a kért menedékleveleket.

A vallási cikk nagy akadály volt az új egyességnek.

¹ A fentiekben Károlyi nagyérdékű s főbb részeiben új felfogással s új anyag alapján írt fejtegetéseit (Magyar Országgy. Emlékek, XI. kötet) igyekeztünk kivonatban előadni.

A három keresztény felekezet megemlítésétől a magyar és osztrák katolikusok irtóztak, mert a két eretnek felekezet egyenjogúságát a katolikus hittelt nem akarták elismerni. Több mint félhónapi alkudozás után egy nem egészen szabatosan fogalmazott cikkben ki volt mondva a vallás-szabadság általánosságban, el volt törölve a XXII. törvénycikk, de kárpótlásul betoldották a cikkbe az «absque tamen praejudicio Catholicae Romanae religionis» fordulatot. Lényegében ez volt a tartalma az 1606. június 23-i bécsi béke vallási cikkének. A közjogi megállapodások közt első helyen említendő a béke harmadik cikke, mely elhatározza, hogy a következő országgyűlésen régi méltóságával felruházott nádor választassék. Ez intézkedés méltó párja volt kimondva a IX. és X. cikkben, amelyek szerint a katonai és polgári nagyobb, vagy kisebb hivatalok, a végvárok kapitányságai is — két dunamelléki vár kivételével — csak született magyaroknak, vagy a kapcsolt részekben született horvátoknak és szlavóniaiaknak adományozhatók. A vallási és közjogi kérdések e történelmi nevezetességű megoldásán kívül a két fél biztosainak Bocskay személyes kívánságairól és Erdély jövőjéről is meg kellett egyezniök. Bocskay új vármegyét kapott a régi partium kiegészítéséül, de Illésházyéknak meg kellett nyugodniok abban a feltételben, hogy Bocskay törvényes utódainak kihaltával feléled a magyar korona joga az egész átengedett területre, tehát Erdélyre is.

Ezek voltak lényegesebb pontjai az 1606. június 23-án véglegesen megállapított bécsi békének. A békét azonban Rudolf király és Bocskay elé is kellett terjeszteni a megerősítés végett. Rudolf nehezen bírta magát elhatározni az aláírásra, hiszen a júniusi feltételek az ő felfogása szerint rosszabbak voltak a februáriaknál. Végre augusztus 6-án megerősítette a kiegyezést, de nem feltétlenül, hanem azzal a kikötéssel, hogy «azok a cikkek, melyek a vallásra és az egyházi rendre vonatkoznak és a többiek is akként értendők, hogy «koronázó eskünkkel ne ellenkezzenek.» Ezt a kikötést a főpapok a maguk felfogása érdekében értékesíthették és arra támaszkodva a király megtagadhatta Erdély átadását is.

Másrészt Bocskay és hívei sem voltak megelégedve a

június 23-i békével. Bocskay a ratifikálás előtt újra gyűlésre hívta a rendeket Kassára. Ez az augusztusi kassai gyűlés ki akarta terjesztetni a vallásszabadságot a falvakra is és törültetni kívánta az absque praejudicio záradékot. A nádorság kimagasló közjogi hatáskörét védeni akarta a gyűlés félreértés ellen arra az időre, amikor a koronázott király nem lakik az országban és főherceg kormányoz helyette. A rendek továbbá megütköztek azon, hogy a kiegyezés oklevele záró részében felsorolja azt a bűnlajstromot, melynek el nem követésére az ország kötelezi magát. Ez a felsorolás nyilván annyit jelentett, hogy a bűnöket elkövették Bocskay hívei a harcok idején. Ezért a kassai gyűlés a bűnlajstrom elhagyását kívánta és a hűség ígéretének olyan fogalmazását, mely nem sértő és mégis magában foglalja a trón iránt tartozó hűség kötelező ígéretét. Kimondotta a gyűlés azt a módosítást, — mint Károlyi írja — «azzal a pár szóból álló megokolással, mely a maga klasszikus rövidségéért és végtelen finomságáért valóban megérdemelné, hogy szálló igévé legyen «Propter vitandam verborum acrimoniam» a kifejezések élességének elkerülése végett csak ennyiből állott a finom és gyöngéd megokolás.» Végül a rendek nem akarták elfogadni a június 23-i okirat befejező cikkét; ez a cikk a kötetendő török békére vonatkozik, melyet Bocskaynak kellett közvetítenie. A cikk azt kívánja, hogy a királlyal megbékült magyar rendek, ha lehetetlen volna a törökkel tisztességes békét kötni, tartozzanak a királyhoz csatlakozva a török ellen fegyvert fogni. Ez magától érthető, természetes kívánság volt, de a rendek nem akarták a diplomába fölvétetni, mivel nem bíztak a prágai udvarban és feltették róla, hogy a cikk fölvételével viszályt akar támasztani a magyarok és törökök közt. Több más kisebb változtatást is kívánt a kassai gyűlés, de mind e változtatást egy kiegészítő oklevélbe kívánta foglaltatni; magát a június 23-i békét Bocskay aláírta. A gyűlés egy tíztagú küldöttséget választott, melynek az volt a feladata, hogy Mátyás főherceggel megkösse a pótegyességet és hogy a cseh-osztrák rendekkel megegyezzenek a bécsi béke végrehajtását és a kölcsönös jószomszéd-ságot biztosító oklevelek kicserélése végett.

A Kassáról küldött bizottság Bécsbe nagy pompával vonult be szeptember 10-én. Ott várta a bevonulókat a királypárti magyarság Mátyástól meghívott nagyszámú gyülekezete. Thurzó György azt írta ekkor nejének, hogy «talán soha egyszerre Bécsben annyi magyar nem volt, mint mostan vagyon».

Mátyásnak nem volt nagy öröme a gyülekezésben. A június 23-i békét végleges szerződésnek tekintette, másítani azt már nem akarta.

A békemű formális befejezését Rudolf is késleltette. Bosszantani óhajtván öccsét, a királyi megerősítő oklevelet az aláírás kelte után néhány hétig nem adatta át Bécsben a türelmetlen főhercegnek. És amikor a király megbízottja végre szeptember 7-én átadta a várvavárt oklevelet, egyszersmind egy királyi aláírással ellátott pergament is átadott Mátyásnak. Rudolf megbízottja ugyanis ura nevében előadta, hogyha a magyarok nem fogadnák el a feltételekhez kötött királyi megerősítést, használja fel Mátyás az üres pergament és írasson reá olyan szerződést, amely a király jogait, esküjét és a katolikus hit érdekeit tiszteletben tartja. Mátyás főherceget ez az izenet nagy zavarba hozta. Biztos volt abban, «hogy a feltételekhez kötött királyi megerősítést a kassai bizottság nem fogadja el». Az üres pergamenre ráíráthatta volna a június 23-i szerződést, de azt Forgách kancellár alá nem írta volna, s ha Illésházyék nem is követelik a kancellár aláírását, a királyi függő pecsét pecsétnyomója a kancellárnál volt, s ha azt követelik tőle, a kancellár nem adta volna át a pecsétnyomót egyenes királyi parancs nélkül, s így olyan botrány keletkezik, mely a békét veszélyeztethetné. Ebből a kényes helyzetből Lichtenstein Károly titkos tanácsosnak furfangos ötlete kivezette Mátyást. Az ő tanácsára elővették azt a március 21-én kelt királyi diplomát, mely szabályos formában megerősítette a február 9-én kelt bécsi egyességet. Kivakartatták a dátumokat s február 9 helyébe június 23-át, március 21 helyébe pedig augusztus 6-át iktatták az oklevélbe. Mátyás erre az alaki hamisításra feljogosítva érezte magát, mert Rudolf az aláírt üres pergamen küldésével felhatalmazta őt a béke okiratának

szerkesztésére. Az alaki hamisításnak voltak ugyan később következményei; de azok a bécsi béke királyi megerősítése érvényességének nem ártottak. A kassai országos bizottság nem kételkedett abban, hogy Rudolf forma szerint megerősítette a június 23-i békét.

Azon volt, hogy a kassai kívánalmak értelmében egészíthesse a béke pontjait egy pótszerződésben. De a főherceg ezt a gondolatot határozottan visszautasította, és az országos bizottság megszívlevélve Illésháznak azt az intését, hogy «hazánk megmaradására nézzünk és ne akadozzunk pókhálókbá», elejtette a pótszerződés követelését már szeptember 13-án. A pótszerződés helyett Mátyás szeptember 25-én aláírt egy nyilatkozatot, melyben ki volt mondva, hogy az *absque tamen praeiudicio* záradék nem rosszhiszemben csatoltatott a vallási cikkhez, hanem azért, hogy hitében egyik fél se háborgattassék. Továbbá ki volt mondva a nyilatkozatban az is, hogy a többi augusztusi kassai végzéről a következő általános országgyűlés fog intézkedni.

Illésházy a bizottság nélkül, egyedül alkudozott a főherceggel Bocskay személyes kívánságáról. A főherceg csodálatosan engedékeny volt. Átengedte Bocskaynak az egész Tiszántúlt, kijelentette ugyan, hogy Bocskay halála után az átengedett terület visszazáll a magyar kormányra, de hozzátette: kivéve Erdélyt és a régi partiumot. Ez a kivétel vetette meg alapját Bethlen és a Rákócziak Erdélyének. Rudolf király elég gyorsan fogadta el a Bocskay erdélyi birtoklására vonatkozó pontokat, mert az uralkodóház már nem érezte magát elég erősnek arra, hogy Erdélyt állandóan birtokaihoz csatolhatná. De a királpárti magyar főurak tiltakoztak Erdélynek a magyar koronától való elszakítása ellen.

Az országos bizottság megegyezett még a cseh-osztrák tartományokkal, melyek kezességet vállaltak a bécsi béke végrehajtásáért.

Miután mindezek a megállapodások írásba foglaltattak, szeptember 27-én Mátyás tudatta Bocskayval, hogy a béke megbeszélése megbízottainak kívánsága szerint be van fejezve. Bocskay megköszönte a tudósítást. Az ő közvetítésével

kötötte meg a király november 11-én a zsitvatoroki békét, mely jobb volt minden előző török-magyar békekötésnél.

A békés állapot tökéletes helyreállítása után Bocskay december 13-ára újabb gyűlést hirdetett Kassára, hogy azon a rendek meghallgassák az országos bizottság jelentését és gondoskodjanak a bécsi végzések által a jövő országgyűlésre utalt kérdések megoldásának módjáról. Bocskay hirdetése nagy nyugtalanságot keltett Bécsben, Prágában s a királypárti magyar urak közt is. «Rosszakarók, izgalomkeltők és gyűlölködők — amely fajból a szép magyar földön mindig bőven termett — a fejedelmet bevádolták, hogy alattomban izgat a kiegyezés ellen» — írja Károlyi.

Ebben a vádban csak az volt igaz, hogy Bocskay és a Kassára gyülekező rendek nem voltak megelégedve az országos bizottság Bécsben végzett munkájával. A békés állapotnak örültek, de határozataikban ismételték azt, amit a bécsi békebe szerettek volna iktatni. E határozatok nem voltak meddő óhajtások, mert jelentékenyen hatottak az 1608. koronázás előtti alapvető törvényekre. Károlyi különösen kiemeli azt a határozatot, mely a vallásszabadságot a jobbágyokra is kiterjeszteni óhajtotta. «Az összes vallási harcok legremekebb elve ez» — írja Károlyi — a teljes vallásszabadság elve, a «cuius regio, illius religio» zsarnoki elvének elvetése; méltó büszkesége ennek a kassai országgyűlésnek». Nem kisebb büszkesége a gyűlésnek az a határozata is, hogy az országos törvények ezentúl magyar nyelven szerkesztetnek. Ez a nemzeti kívánság a régi rendi világban oly merészség volt, hogy két évszázad és négy évtized múlt el, amíg valósággá lett. A decemberi kassai gyűlés volt Bocskay utolsó országgyűlése. Halálos betegségében írta alá a határozatokat december 22-én; 29-én meghalt vesé vagy májbjaj következtében.¹

«Meghalt a magyarok Mózes, — írja Károlyi — akinek szintén nem adatott meg, hogy népet az ígéret földére ve-

¹ Károlyi közleményeiből világos, hogy Káthay nem mérgezte meg Bocskayt. Betegségének fejlődése a Károlyitól kiadott tudósításokból nyomon kísérhető.

zesse. Nem hiába élt, nem hiába küzdött. Elhaló lelkének édes lehetett ez az öntudát. Igaz magyar ember valláskülönbőség nélkül, minden időben hálaadó jóakarattal — ahogy ő remélte — fog róla megemlékezni.»

Így végzi Károlyi Bocskay támadásának nagyszerű eposzát.

A több mint 900 lapra terjedő elbeszélést kivonatban igyekeztünk ismertetni. De lehetetlen volt bemutatnunk a sok érdekes jellemrajzot, a pazar bőséggel elhintett korrajzi részleteket, melyek a Magyar Országgyűlési Emlékek XI. és XII. kötetét a történeti tanulságok nagyértékű tárházává avatják.

Károlyi másutt is foglalkozott Bocskay történetijelentőségével. Mikor I. Ferenc József Bocskay emlékére szobrot állíttatott és mikor a bécsi béke háromszáz éves fordulóját ünnepelték, Károlyi alkalmi beszédeiben arra figyelmeztette hallgatóit, hogy Bocskay pályájának egyetemes történeti vonatkozásait sem szabad elhanyagolnunk.

Egyik beszédeiben azt fejtegeti, hogy Bocskay eszméjének magva és veleje egy nemzeti s egyszersmind egyetemes értékű gondolatból állott. E gondolat szerint a Szent István koronájával megkoronázott római császár nagyhatalmi politikájába, mely addig Magyarországot quantité négligeablenak tekintette, belé kell illeszteni a magyar nemzeti állam politikáját. A másik beszédben előadja, hogy a nyugati germán magánjogi világnézettel szemben a magyarságnak túlnyomóan közjogi a felfogása az államban való együttlétről, és ez a felfogás diadalmos rést ütött a magánjogi világnézeten a bécsi béke által. E két jelentékeny, de különféleképp vitatható eszme társaságában nagy erővel állítja elénk Bocskay egyéniségét. A szónoki előadásban azok a motívumok, melyek Bocskayt a szenvedélyes törökellenes politika teréről az ellenkező táborba sodorták, nem emelkedhetnek ki a lélektani elemzés szabatosságával. De a szónoki előadás nem gátolja Károlyit nagyon becses történeti mozzanatok tárgyias kifejtésében, mint például I. Ferdinánd központosító politikája rajzában, vagy a bécsi béke magyar történeti jelentőségének sokoldalú meghatározásában. Bocskay oly kedvelt

hőse volt Károlyinak, mint III. Vilmos Macaulaynak. Mind a két történetíró az alkotmányos állapotok és a vallásszabadság helyreállítóit ünnepelte a két nagy forradalom vezéreiben.¹

A Bocskay halála után közvetlenül következő évek történetét világítja meg Károlyi *Az ellenreformáció kezdetei és Thurzó György nádorrá választása* című értekezésében.²

Közfelfogás szerint — írja Károlyi — a magyarországi protestantizmus fénykora Thurzó György nádorsága idejére esik. De ha a kárpitok mögé tekintünk, azt látjuk, hogy ez a protestantizmus a mondott időszakban már túlhaladta diadalútja tetőpontját, s az első, bár még alig észrevehető lépést megtette a lejtőn lefelé. Az igazi zenit az 1608-i koronázó országgyűlés volt.

Károlyi valóban a kárpitok mögé tekintett. Azaz nagyméretű levéltári kutatás alapján derített ki rejtett tényeket, mint legtöbb munkájában.

A hazai, a római és bécsi levéltárak anyaga alapján tárja elébünk az ellenreformációnak 1608 után következő szárnyra kelését. Kiszámítja, hogy Bocskay kormányzása idején legalább 350 egyházi birtokot és birtokrészt adományozott vagy zálogosított el világiaknak. A bécsi béke az egyházak kárának jóvátételét a következő általános országgyűlésre halasztotta. A következő országgyűlés 1608-ban tanácskozott, de ez is elhalasztotta a kényes kérdés megoldását az utána következő országgyűlésre. Méltán voltak hát — mondja Károlyi — e miatt a katolikus körök a legnagyobb mértékben elkeseredve. Hiszen abban a korban, amikor a török és a protestáns Erdély is elfoglalt nagy egyházmegyéket, «a magyar katolikus egyház úgyszólván egész temporalis alapja csak néhány püspökségnek, apátságoknak és prépostságnak megtépett birtokán nyugodott». Ez a körülmény és általában az 1608-i törvények «az ellenreformációnak eddig még nem egészen kibontakozott erőit a

¹ Károlyi két beszédét 1. *Néhány Történelmi Tanulmány*, 227—279. II.

² U. o.

«soportosulásra s a bennük rejlő energia teljes kifejtésére indította.»

Már 1608 végétől kezdve Forgách Ferencet, a harcias esztergomi érseket előkelő világi katolikusok kis gárdája vette körül. A köznemesség katolikus kisebbsége is önérzetesebb lett. Egyes városok tanácsában már katolikus többség alakult. Forgách bibornok a magyar katolikus egyház hanyatlását Mátyás és tanácsosai vallási lanyhaságának tulajdonította. V. Pál pápa ezért nunciust küldött Mátyás király mellé.

Placidus de Marca, Melfi püspöke, a tudós, eszes, előkelő modorú és a politikai helyzetet is méltányló nuncius nagyon elégületlen volt II. Mátyással. «A nyomorúságos király annyira képtelen minden önálló ítéletre, s annyira szánalmasan függ tanácsosaitól hogy zavarba jó és irul-pirul, ha velem beszél» — jelenti a nuncius.

Ez a Károlyi közlése előtt ismeretlen rövid, de találó jellemrajz nem csupán II. Mátyást ábrázolja igen élénken, hanem a nuncius indulatosságát is tanúsítja. Haragudott a nuncius, mert a magyar és osztrák protestantizmus nagy erejét nyomasztónak érezte. Nem tudott mindig célszerű tanácsokat adni a királynak. Helyeselte néhány katolikus főúrnak azt a tervét, hogy Mátyás fogadja szolgálatába a zsoldhátrálék miatt zúgolódó hajdúkat és általuk kényszerítse engedelmességre az osztrák protestánsokat. Illésházy figyelmeztette az udvart arra, hogy a hajdúk nem megbízhatók. Thurzó György meg egyenesen kimondotta, hogy a fölfegyverzett hajdúk kiirtják majd a magyar katolikus papságot. A tervet tehát elejtették.

A nuncius azt hitte, hogy a két magyar főurat tanácsaikban nem az állam érdeke, hanem a protestáns érzés vezérelte. Nem nagy szomorúsággal jelentette tehát, hogy Illésházy meghalt 1609. május 5-én. Remélte, hogy katolikus nádor lesz az utódja, aki majd jóvátesz mindent. Az udvar Forgách primás és a nuncius tanácsaira hallgatva különféle módon próbálta kikerülni a protestáns nádor választását. De végre a két főpap is belátta, hogy az 1609-i országgyűlésen Thurzó megválasztása ki nem kerülhető.

Thurzó mint új nádor eskütétele után rögtön meglátogatta Melfi püspökét és megígérte jóakarátát a katolikus egyház iránt. A nunciust ez az okos udvariasság új reményekre hangolta. Thurzó nem feledkezett meg ígérteréről.

Az országgyűlés semmiseknek nyilvánította Bocskaynak már említett adományait és az elzálogosított birtokok iránt is a katolikus egyháznak kedvező határozatot hozott. Ez igen jelentékeny egyházpolitikai diadalhoz kisebb sikerek is járultak, különösen a nuncius buzgalma miatt.

Károlyi tanulmánya az 1609-i országgyűlés és a II. Mátyás korabeli egyházpolitikai kérdések történetéhez jelentékeny adatokat szolgáltatott. Azonkívül hozzájárult Thurzó György egyéniségének megértéséhez is. A nádor síma, alkalmazkodó modort egyesített nagy önérzettel és eréllyel. Nem csupán személyes célból alkalmazkodott, midőn meglátogatta a nunciust s arra kérte, hogy «a szegény elnyomorodott Magyarország érdekeit ajánlja a Szent Atya jóakaró pártfogásába.» Thurzó buzgó protestáns létere is tudta, hogy a szétszaggatott Magyarország jó hasznát vehetné a Szent Atya pártfogásának.

Thurzó bárhogy is alkalmazkodott, hatalmas öre maradt az alkotmányos szabadságnak.

Az udvar csorbítani igyekezett a nádori hatáskört, várva a jó alkalmat annak eltörlésére.

Végre a Wesselényi-féle összeesküvés letörése után elérkezettnek látta a várva-várt jó alkalmat. Hosszas előkészítés után a nádorság helyett guberniumot szervezett, élén idegen eredetű kormányzóval. Ez az újítás a régi magyar rendi szabadságot akarta eltemetni úgy, mint Csehországban megtörte a központi hatalom a rendek hatalmát a fejtér-hegyi csata után. A magyar történet e nevezetes fordulatának előkészítését Károlyi tárta fel először a bécsi udvari levéltár és a Lobkovitzok raudnitzi levéltára anyagának segítségével.¹

Károlyi jellemzi a tervezett reform megindítóit, Lobko-

¹ A Magyar alkotmány felfüggesztése 1673. Budapest, 1883. Értekezések A Történelmi Tudományok Köréből. XI. kötet.)

vitzot és Hochert, azután magyar részről azt a férfiút, aki egyideig akadályozta az újítást. Szelepcsényi, az esztergomi érsek, csak egyideig küzdött a német reformerek ellen, akik «a régi magyar ártalmas dolgokat», ahogy ők nevezték a magyar alkotmányt, ki akarták küszöbölni véglegesen a monarchia közéletéből. Károlyi érdekesen rajzolja, hogy mikép viaskodik Szelepcsényi lelkében a jó magyar érzés a világi méltósághoz és az anyagi javakhoz ragaszkodó szenvedélyével. Károlyi Ampringent, a kormányzót megvédelmezi a nemzeti történetírásban elterjedt vádak ellen.

Ampringen, a mérsékelt szellemű államférfiú, szerette volna megnyerni a magyar közvélemény elismerését. Kímélni akarta a magyar érzékenységet a közigazgatási, a katonai és egyházi kérdésekben. Lemondott hivataláról, midőn belátta, hogy a Bécsben kigondolt kormányforma csak növeli a magyarországi zavart és így gyöngíti a monarchia erejét. Károlyi nem azzal a szándékkal fogott munkájához, hogy mentegesse Ampringent, de igazságérzetének parancsára új világításba helyezte a népszerűtlen feladatra vállalkozó kormányzót.

Midőn a mult század nyolcvanas éveiben közeledett a főváros visszafoglalásának kétszázadik évfordulója, Károlyi Árpádot bízta meg a nagy esemény történetének megírásával. Károlyi egy hatalmas monográfia megírásával teljesítette a reábizott feladatot.¹

A megbízás tisztességéért súlyos munkával akart fizetni, s a tárgy jelentősége is ösztönözte messze ágazó kutatásra.

A török hatalom Buda visszafoglalása által a magyar földi védő és támadó rendszerének alapját vesztette el. E célra törni nemcsak a magyarságnak, hanem a császárkirálynak is érdeke volt, mert a felszabadított Magyarország a Habsburgok nagyhatalmi állása biztos támaszának

¹ *Buda és Pest visszavévése 1686-ban*, Budapest, 1886. A második kiadás Wellmann Imre átdolgozásában jelent meg 1936-ban. Az átdolgozást Buda és Pest ötven évi fejlődése s a félszázad folytán megjelent közlemények feldolgozása tették szükségessé. Wellmann lelkiismeretesen és élénk kritikai érzéssel dolgozta át a szinte klaszszikusnak nevezhető monográfiát.

ígérkezett. Világos volt az is már 1685 végén, hogy a megfélemlített török kormány békülni kíván. Még sem volt egyszerű dolog az 1686-i támadó hadjárat elhatározása. Nem akarta a kormány Budát oly elégtelen erővel támadni, mint 1684-ben. Szükséges volt katonai segítséget szerezni a német birodalomban és a magyar földön. XIV. Lajos hatalmi törekvéseit is fontolóra kellett venni.

Károlyi ezért majdnem teljesen új levéltári anyag alapján élénk változatossággal és a legkülönbözőbb motívumok világos kifejtésével rajzolja a török háború iránt érdeklődő fejedelmek érzelmi és hatalmi szempontjait, továbbá a bécsi udvarnak török békét vagy háborút kívánó pártjainak versengését és az akkori magyarországi állapotokat. Ebből a nagy művészettel alkotott történeti képből kiemeljük I. Lipót, a brandenburgi nagy választó és János György szász választó arcképeit. Lotharingiai Károlyt különös melegséggel jellemzi Károlyi.

Az ő szellemi és lelki kiválóságának igen jelentékeny részt tulajdonít Buda visszavívásában s általában a felszabadító háború sikerében. Dícséri egyszerűen nemes lényét s szerényen szilárd akaraterejét. XIV. Lajos keleti politikáját finom lélektani és politikai tapintattal fejtegeti. XI. Ince és Buonvisi halhatatlan érdemeit nem mulasztja el dicsőíteni, hiszen a pápa egészségére egykorú kálvinisták is ürítették akkor poharukat. Nem felejt el a kegyelet adóját leróni az idegenek emlékének, akik a keresztes háborúk szellemétől lelkesítve életüket áldozták fel Buda felszabadításáért, vagy legalább szóval és tettel kimutatták rokonszenvüket a magyarság sorsa iránt. Másrészt ezeket írja: «Mozgathatták idegen erők a török ellen folyó háborút, állhatott a Budát vívó sereg is legnagyobb részt idegen katonaságból, a magyarságnak mégsem kellett szegyenkeznie, a visszahódított Buda nem lehetett számára ajándék, mert minden látszaton túl bőségesen kivette részét a felszabadító háború sikeréből, annyi áldozatot hozott érte, hogy sok helyt belepusztult».

És nem csupán anyagi áldozatot hozott. Károlyi kiutatása szerint a mindenesetre csekély számú felkelő ne-

mességen kívül legalább 14—15,000 főnyi magyar sereg harcolt Buda alatt. Az idegen vezérek is elismerték vitézségüket.

Ezzel áttértünk a budai ostrom tisztán katonai történetének tárgyalására. Főleg a hadtudományi tárgyalásra céloz egy kitűnő katonai szakértőnk, midőn Károlyi könyvéről ezt írja: «Meggyőződésünk szerint ez a nagyszerű munka nem csak pillanatnyilag legkitűnőbb rajza Buda és Pest 1686-i visszavívásának, hanem az marad továbbra is».¹

Károlyi annyira elmélyedt a várháború technikai részleteibe, hogy az ostrom történetéből rekonstruálni bírta a várszerkezet olyan részletét, melyet a fennmaradt rajzokban nem bírt feltalálni. Így megállapította, hogy a budai vár nyugati oldalán nem egyszerű száraz árokkal, hanem egy fedett út fejletlen formájával van dolgunk. Ezt a következtetést az 50 év múlva megjelent második kiadás szerint az azóta előkerült rajzok fényesen igazolják.²

Az ostrom történetét Károlyi nemcsak szakemberek számára írja, hanem lebilincseli a várháború módszereiben nem tájékozott olvasót is. Aki a július 22-i löporrobbanás hatásának leírását olvassa, annak emlékezetében megmarad a szörnyű dördülés, mely eget és földet reszketettett.³

Felejthetetlen részlet az utolsó budai basa hősi halálának elbeszélése. Az ősz Abdurrahmannak katonái rimádkodtak, hogy meneküljön velük, de ő azt felelte: «Ha nem tudtam megvédeni a rám bízott várat, hadd haljak meg itt». Megsuhintotta feje fölött győzelemhez szokott görbe kardját és elesett a mai Iskola-téren. «Aláhanyatló alakja köré a nap utolsó sugarai fontak mártírkoszorút».

A XVIII-ik század történetéből Károlyi csak egy tanulmányra választott tárgyat és ez szokása ellenére nem diplomáciai, vagy hadtörténeti, hanem közoktatásügyi volt.⁴

Az 1723-i országgyűlés 70. törvénycikke ugyanis ki-

¹ Gyalókay Jenő írja ezt. Századok, 1937., 343. l.

² Buda és Pest visszavívása, II. kiadás, 181. lap.

³ U. o. 283.

⁴ Nemesi Akadémia terve a múlt század első felében. Századok, 1884.

mondotta, hogy az akadémián ezentúl nem csak filozófiát, jogot és teológiát tanítsanak, hanem a polgári és katonai életben használható tantárgyakat is. A törvény a mód, a forma és az eszközök elintézését a királyra bízta. A törvényt a rendek úgy értették, hogy nemesi akadémia állíttassék fel, amelyen a nemesek gyermekei vagyonskülönbség nélkül tudományos és gyakorlati nevelésben részesüljenek bent a hazában.

A rendek úgy gondolkoztak, mint Mikes Kelemen, ki épp ez időtájt panaszkodik egy levelében, hogy Magyarországon nincsenek oly iskolák, melyek a nemes ifjakat gazdaságra, fizikára, hadi és az ország igazgatásához szükséges tudományokra tanítsa.¹

Ezen a Mikestől is átérzett visszászágon akartak a rendek segíteni 1723-ban. Azonban a nemesi akadémia iránt III. Károly kormánya nem intézkedett, nagyon el-lévén foglalva sok más, az állam életébe vágó újításal. Az 1741. 43. tc. újra hangoztatta az ifjúság korszerűbb nevelésének szükségességét. Talán ez a törvénycikk buzdí otta Koptik Oddot, a nagyműveltségű dömölki apátot arra, hogy eljárást indítson egy magyar nemesi akadémia felállítása iránt. Ebbe az akadémiába osztrák ifjakat is föl akart vétetni, hogy szorosabbá fűzze a két állam kapcsolatát, s hogy a magyar ifjú a németek társaságában csiszolódjék. A helytartótanács partolván az apát tervét, 1742. augusztu 25-én kelt jelentékeny felterjesztésében ezt mondja: Egyedül a mi hazánk gyermekei oly szerencsétlenek, hogy nemesebb tudományokra éppenséggel nem oktattatnak, vagy ha ezt elérni akarják, csak nagy költségekkel érik el. Akik nem mehctnek külföldre otthon satnyulnak el, gyakran kitűnő talentumukat nem a nemeseket illető tereken érvényesítik, hanem otthon a semmittevésben és gazdálkodásban temetik el a haza nagy kárára.» Egy másik felterjesztésében a felállítandó akadémia fundusául a földvári apátságot ajánlja. Oddo apát tervét a bencés főapát és más apátok is támogatták. G.óf Eszterházy Jó-

¹ Mikesről I. Kornis Gyula: A Magyar Művelődés Esményei, I. k., 365—369. ll.

zsef, a horvát bán, a helytartótanács egyik kiváló tagja, buzgólkodott Oddo tervének érdekében. Hiába fáradtak a magyar hatóságok és a derék szerzetesek; gróf Uhlfeld, az udvari főkancellár, nem akart magyar nemesi akadémiát alapítani és így a terv, mely a magyar nemesi társadalmat közhasznú munkásságra akarta nevelni, lassanként lekerült a napi rendről. De nemsokára az osztrák jezsuiták megalapították a bécsi Theresianumot, melynek számára azután volt uradalom Magyarországon is.

A magyar Theresianumot a bécsi lehetetlenné tette. De — teszi hozzá Károlyi — Trefort és Hegedüs Candid Lajos kieszközölték, hogy a magyar ifjak a bécsi intézetben oly viszonyba jussanak az osztrák ifjakkal, mint ahogy Oddo tervében a német ifjak jutottak volna a magyarokkal.

VII.

A XIX. század.

«Mint ahogy a magyar Alföld rónáin a meseszerű vérfűnek érintésétől — a néphit szerint — a vasbékó lakatja lepattan, úgy hullottak le a szabadabb felfogás, a korszellem varázsléhelletére, az európai nagy államok külügyei levéltáiról a féltékeny rozsdás záruk».

Károlyi ezt 1888-ban írta, Magyarország boldogsága korában, midőn a levéltári záruk lepattanása ifjúkori vídám benyomásait elevenítette fel képzeletében. A monarchia bukása után még több rozsdás zár pattant le a levéltákról, de ez a szabadulás nem a néphit derűs motívumait juttatta eszébe.

A sivár tapasztalatok elcsüggesztő hatása ellen oltalmazta lelkét a felszabadult levéltári anyag kiadása és feldolgozása által.

A gróf Batthyány Lajos peréről írt kétkötetes monográfiáról¹ el lehet mondani Thukydiddal, hogy «örökké-

¹ Németújvári gróf Batthyány Lajos Első Magyar Miniszterelnök Főbenjáró Pöre. Írta és szerkesztette Károlyi Árpád, I., II., Budapest, 1932. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai.)

való szerzemény». Károlyi e munkában páratlanul gondos, minden nyomot éles szemmel vizsgáló kutatás eredményeit önti lebilincselő formába. Még a második kötet is, mely csupán periratok, jelentések és államiratok gyűjteménye, a kellő kiválasztás, a kronológiai sorrend és a jegyzetek által majdnem oly érdekes olvasmány lett, mint egy hasonló szerkezetű carlyle-i életrajz.

Károlyi tolla alatt a politikai kérdések körül forgó per mozgalomban és színekben gazdag képpé alakul. Valódi tragédia játszódik le szemünk előtt. A hős életéért gonosz hatalmak ellen kénytelen küzdeni. Életkedve menekülni akar a halálos ölelésből, nagy lelki erővel védekezik, de meg nem alázza magát. Küzdelme annál megindítóbb, minél nagyobb igazságérzettel fejt ki Károlyi az ellenfelek motívumait, De ott, ahol a gonosz indulatnak nincsen mentsége, Károlyi fölháborodásának nemes ékesszólásával letiporja a hagyományok tiszteletének köpenyébe burkolózó vérengzőket. És nincs többé hatalom, mely levehetné őket az örökké életű szegyennek arról a bitófájáról, ahová ők szánták Batthyány Lajost, de ahová őket szegezte a nagy történetíró véglegesen döntő ítélete.

Károlyi a Batthyány ellen intézett vádak tárgyalása közben több olyan történeti kérdést tisztázott, melyek Batthyány rovására a centralista osztrák írók előadásában össze voltak kuszálva. Megállapítja, hogy az első magyar minisztérium kinevezése törvényes formában ment végbe és így forradalmi cselekvésnek nem nevezhető. A Jellachich ellen kiadott június 10-i manifestum keletkezésének és közzétételének történetét Károlyi bontotta ki először abból a ködös légkörből, melybe hiányos értesültség és magyar gyűlölet merítették. Meggyőzően fejt ki Károlyi, hogy Batthyány a viszonyok kényszerítő ereje miatt bocsátotta ki a magyar államjegyeket és ugyanez okból hajtotta végre a honvédségről szóló törvényt a nélkül, hogy megvárná a királyi szentesítést. Teljes világosságot derít Károlyi Szalay László frankfurti küldetésének körülményeire és az olasz segély kérdésének történetére. Tisztáz kisebb jelentőségű kérdéseket is, de új történeti tanulságok tekintetében talán a legnevezetesebb

fejezete könyvének az, mely Jellachich betörésének előzményeivel foglalkozik. És mindaz, amit Károlyi a politikai történetről elmond, nem ad vocem van előrántva, hanem be van illesztve a per történetének szerkezetébe, úgyhogy az elbeszélés érdekességét fokozza, és növeli részvétünket a hős iránt.

A pernek történetében Károlyi kimutatja, hogy Batthyány elítélése részint a bírói illetékesség tudatosan rossz-hiszemű felfogása, részint a bírói hatalom kegyetlenül igazságtalan alkalmazása által vált lehetségessé. Nem a 19 éves uralkodót kell okolnunk azért, hogy a bíóság kegyelmi kérvényének nem volt hatása. Haynau és Schwarzenberg hitették el az uralkodóval, hogy a monarchia jövője érdekében elrettentő példát kell felmutatnia.

Batthyány védekezésében hivatkozott egyszer arra, hogy az utókor dönteni fog pörében. Döntött is. Károlyi könyvében olvasható a döntés, megokolásával együtt. Batthyány története Károlyi elbeszélésében valóságos történeti regény, melynél igazságában szebbet és meghatóbbat alig olvashatunk.¹

A vértanúk halála a harag, az önvád, a kétségbeesés égő fájdalommal gyötörte a döblingi remete lelkét.

Az önkényuralom kormánya az ötvenes évek végén gyanakodni kezdett Széchenyire. Nem bírta megérteni, hogy minő betegség köti a tébolyodottak házához azt a főurat, aki töröket tud írni az abszolutizmus ellen. A rendőrség azt hitte, hogy Széchenyi alattomos és veszedelmes mozgalmat vezet a döblingi menedékből. Elrendelték tehát a házkutatást Széchenyi döblingi szobáiban, majd az öngyilkosság után újabb kutatást rendeztek ugyanott, s a két kutatáson szerzett és sokáig féltve őrzött zsákmányt Károlyi adta ki két kötetben.²

A két kötetben kiadott levelek, naplótöredékek és más-

¹ A fentiekben kivonatban, vagy szószerint ismétellem, amit Károlyi könyvéről írtam a Történelmi Tanulmányok című könyvben. Budapest, 1937.

² Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka, I., II. Budapest, 1921., 1922.

nemű iratok nagy mértékben elősegítik a hanyatló Széchenyi lelki állapotának megértését.

A kiadott anyag rendkívüli értékét fokozza Károlyinak Történeti Bevezetése. Előadja ebben, hogy miként keletkezett a gyanú Széchenyi ellen, miként biztatta Albrecht főherceg Budáról a bécsi hatóságokat a rendőri megfigyelésre, miért nem volt felszólításának sikere egyideig, s milyen körülmények közt erősödött a gyanú és élénkült a rendőri tevékenység. Mindez a folyton érdekesebb elbeszélés át van szöve a politikai változások történetének előadásával. Széchenyi sorsa ugyanis szorosán össze volt forrva a politikai történettel még Döblingben is. Ezért Károlyi Történeti Bevezetése Széchenyi élete utolsó évének politikai történetévé emelkedik. Rechbergről, Schmerlingről, de különösen Hübnerrel, a magyar konzervatívok törekvései támogatójáról, sokat tanulhatunk Károlyi előadásából. Azután Bevezetésében egyenkint értékeli a döblingi iratokat. A Nagy Satiráról megállapítja, hogy az tulajdonképp az Önismeret folytatása.

Széchenyi az Önismeret nyugodt lélektani fejtegetéseit írva, egyszerre hallja az ifjú császári pár 1857-i utazása hírét.

Mivel jól tudja, hogy az utazás Bach rendszerének dicsőségét akarja terjeszteni az országban, abba hagyja a nyugodt fejtegetést és azzal a saeva indignatióval, mely Swift lelkét hajszolta a szatirairásra, bírálni kezdi Bach magyar politikáját és folytatja a kegyetlen szatirát a nélkül, hogy más címet adna hatalmas könyvének. Nagy Satirának Károlyi nevezte el e zseniálisan csapongó művet, melynek szerzője, hol nemes haragtól ég, hol fájdalmas humorral kacag, vagy elfáradva az izgalomtól, egyhangúvá lesz. Ilyenkor Károlyi szavai szerint az olvasó «homokban gázol». Általában Károlyi oly melegséggel ismerteti a Nagy Satirát, hogy az ő szavain át szinte látjuk Széchenyi lelkében azt a forrongást, melyből a Nagy Satira, a Blicknek első kidolgozása keletkezett.

Foglalkoznia kellett Károlyinak Széchenyi önkínzó szenvedélyével, s így ki nem kerülhette az O'Meade Karolinára vonatkozó önvád eredetének kutatását.

E sokszor vitatott és sokszor félreértett kérdést Károlyi végképp tisztázta. Kimutatta, hogy Karolina halála az ifjú Széchenyi viselkedéséhez körülbelül úgy aránylik, mint ahogy a Hitel katasztrofális hatására vonatkozó önvád aránylik a történeti valóságához.

Károlyi oly nagyra becsüli Széchenyi döblingi iratainak értékét, hogy szerzőjük szellemi épségében nem akar kételkedni. Azt hiszi, hogy Széchenyi 1856 után, mikor már irodalmi munkássága azt bizonyítaná, hogy idegbajából teljesen kigyógyult, csak azért nem költözött ki dr. Görgen intézetéből, mert az ottani zárkózottság jól hatott elgyöngült idegeire. Hogy fogadalom kötötte volna Döblinghez, azt nem akarta elhinni. A fogadalmat bizonyítgató felfogásunkat nem fogadta el, s noha mi azt el nem ejthetjük, meg kell említenünk, hogy egy hírneves idegorvosunk magáévá tette Károlyi magyarázatát.

Nagyon érdekes az, amit Károlyi az elkobzott iratok sorsáról elbeszél. Ez iratok, s különösen a Nagy Satira élesen támadták az ifjú uralkodót. A rendőrminiszter a hagyaték veszedelmes részének elégetését ajánlotta. De Ferenc Józsefben — írja Károlyi — «felébredt egy nagy fejedelmi tulajdonság, a történeti érzék. Berendelte az összes iratokat kabinetje levéltárába és később az udvari levéltárba. Egyelőre zár alá. Majd eljő az ideje annak halála után, hogy a részrehajlatlan történetírás felhasználja őket. Ez az idő elérkezett; a zár lepattant és a templomesarnokbeli kufárokat korbácsoló Széchenyi hatalmas egyénisége mellett emelt homlokkal tűnik fel a nagylelkű fejedelem és koronás király fényes, lovagias alakja».

Ezt Károlyi a monarchia összeomlása után írta hálás szívvel és azzal az igazságérzettel, melyet külső események meg nem hajlíthatnak.¹

¹ Bővebben írtam Károlyi e kétkötetes kiadványáról a «Szaka, szok Magyarország Újabb Történetéről» című könyvben, Budapest 1928. (Kultúra és Tudomány.)

VIII.

Essayk és könyvismertetések.

A nagy, az eredeti kutatásokon alapuló alkotások szüneteiben Károlyi mintegy pihenésül vágyódott olykor arra, hogy mások kutatásait felhasználva, könnyed formában rajzoljon történeti képeket.

Világtörténeti essayi a maguk nemében irodalmunk legkiválóbb termékei közé tartoznak.

Károlyi még azt is, amit mások anyagából vagy felfogásából merít, értelme és szemlélete erejével egészen egyéni munkává alakítja át.

Különösen feltűnő példája ez átalakulásnak *Az igazi Don Carlos* című essayje. Különböző történetírók és köztük különösen Büdinger kimutatták, hogy az igazi Don Carlos gyökeresen különbözött Schiller ifjúkori drámájának népszerű hősétől. Az ő nyomukon járva, Károlyi elének állítja a költői színektől megfosztott, valódi Don Carlost. «Míg van értéke szép ifjúságnak» — írja Károlyi — «tisztá szerelemnek, míg lesz érzék az emberekben a szabadság eszméje iránt, addig a költemény Don Carlosa vonzani és ragyogni fog. De a történet Don Carlosának sorsa más».

Don Carlos igazi története egy örült regénye. II. Fülöp fia ugyanis testben-lélekben beteg ifjú volt. Fülöp nem azért fogatta el, mert rajongó szabadsághóst látott benne, hanem mivel fiának beteg agyától és rendetlen szenvedélyeitől monarchiája tekintélyét és érdekeit féltette. Nem csüngött fián szentimentális apai érzéssel, de nem volt iránta kíméletlen s mivel betegségén segíteni nem tudott, meg kellett óvnia birodalmát a trónörökös betegségével járó veszélyek ellen. Igyekeztek ugyan némelyek megmenteni Don Carlosnak vértanúi hírnevét, de aki Károlyi essayjét olvasta, elveszti fogékonyságát az ilyen mentő kísérlet iránt. Az essay keretében Károlyi velős rövidséggel jellemzi V. Károly és II. Fülöp németalföldi politikáját, mert az ő politikájuk ismerete szükséges Don Carlos történetének megértéséhez.¹

¹ Néhány Történelmi Tanulmány, 77. és kk.

Az idő rendjében és belső sajátságokban igen messze esik II. Fülöp kora azoktól az évektől, melyeket Károlyi «a színészi pózok, a csengő frázisok, a szilaj szenvedélyek, a vakmerő brutalitások, a nagy tettek s a szeniális tehetségek korának» nevez. Ez a kor szerinte «az ancien régime és az első császárság bukása közti emberöltőt foglalja magába.» Ebben a korszakban nevelkedtek, hányódtak, vetődtek azok az emberek, akikkel Károlyi három monográfia alapján három essayben foglalkozik.

A három közül értékre kimagaslik az, mely *Az első császárság száműzöttei* sorsát beszéli el, Wertheimer könyvének megjelenése alkalmából.¹

Wertheimer nagy olvasottsággal és új levéltári anyag segítségével írta meg I. Napoleon négy testvérének és három hívének életrajzát. Beszél Bonaparte Lajos, Jérôme és neje, továbbá Bonaparte Elise és Karolina (Muratné), végül Fouché, Savary és Maret sorsáról. Az ő adataira támaszkodva és néha felfogását is magáévá téve, írja meg Károlyi a maga stílusának és gondolkodásának frissességével a hét életrajzot. Leginkább Bonaparte Lajos életrajzában tér el Wertheimer felfogásától.

Napoleon nagyon szerette öccsét és Hollandia trónjára ültette. Érdekes ember volt ez a Napoleon kegyelméből uralkodó király. Goethe nagyrabecsülte műveltségét, sőt írói tehetségét is méltatta.

Lajos otthagya Hollandiát és Ausztriába szökött, mert az áruzárr kérdésében mint hollandi hazafi nem akart engedelmeskedni az imperatornak. Dicsőítették ezért sokan, de Károlyi kifejti, hogy a költői álmodozót a politikában csak beteges képzelődés vezette. Mikor a trónt elfogadta, családi kötelezettséget vállalt a napoleoni politika támogatására. Ezt a kötelezettséget megszegte s ezzel Hollandiának is ártott. Azután kissé komikus szerepet vállalt, midőn úgy viselkedett, mintha Európa legitim uralkodóival egyenlő volna jogokban és méltóságban.

Ennek a királyi szerepébe nehezen illeszkedő bel esprit-

¹ Budapesti Szemle, 1898., XCIII. k., 321. l.

nek lelkét Károlyi finom érzéssel elemzi. A többi hat száműzöttről is eleven képet rajzol a kis arcképcsarnoknak nevezhető essayben.

A Szent Ilona szigetén őrzött Napoleon kiszakadásán fáradozó rajongók kísérletével foglalkozik Károlyinak: *Metternich és a Napoleonidák I. Napoleon haláláig* című essayje.¹

Károlyi ebben Hans Schlitternek, az ő hivatali utódjának könyvét ismerteti olyformán, ahogy angol szemlék szoktak ismertetni új tudományos munkákat. Helyesli Schlitternek azt a tételét, hogy sehol Európában nem részesültek a Napoleonidák humánusabb bánásmódban, mint I. Ferenc biróalmában. Kiviláglik továbbá Schlitter kutatásaiból, hogy Ferenc a kísértések, gyanúsítások és a vérrokonság ellenére egy pillanattig sem volt támogatója az ifjú Napoleon érdekeinek.

Kiemelkedik az essayból Mária Lujza jellemzése. A fiatalasszony jól érzi magát Napoleon mellett házassága első éveiben, de midőn Ferenc elvette tőle gyermekét és megfogadtatta vele, hogy férjével és annak családjával törődni soha sem fog, Mária Lujza minden felindulás nélkül megfogadta, amit atyja kívánt és ehhez a fogadalomhoz hívebben ragaszkodott, mint hitvesi és anyai kötelességéhez.

Metternich, a «minden szabad szellő fuvallatára náthás miniszter», izgalom nélkül, okosan és mérséklettel hiúsította meg a Napoleonidák próbálkozásait. Az essay hangulatosan végződik e szavakkal: «A kis Napoleonnak nevelője adta tudtára atyja halálát. Egy csöndes esti órát választottam — írja a nevelő — a gyász hír átadására, s valóban több könnyet láttam folyni, mint amennyit egy gyermektől vártam, aki atyját sohasem ismerte.»

Schlitter még egy munkát írt a szentilonai száműzött környezetéről, haláláról és annak következményeiről. E könyvében előadja, hogy Napoleon megbízottai mikép hajtották végre a császár végrendeletét.

Hihetetlenül bonyodalmas ez a történet, mely a végre-

¹ Budapesti Szemle, 1888., 55. kötet. 356. 1.

hajtók ravasz kapzsisága, a kis Napoleon anyagi érdekérvigyzó anyja és nagyapja szorgossága, a bonapartizmus szellemének feléledését kikerülni akaró monarchák politikai óvatossága miatt szerteágazó és nehezen kibontható szálakból van összeszöve. Károlyi ezt a kuszált szövevényt világos képpé bontogatja szét az *I. Napoleon hagyatéka* c. essayben.¹

Gyulai Pál nagyra becsülte és örömmel közölte Károlyi essayit és tanulmányait Budapesti Szemléjében, — sőt néhány tanulmányát kitüntető dícsérettel emlegette. Károlyit ez az elismerés is buzdította arra, hogy magyar történeti essayket írjon nagyrészt Gyulai Szemléjének.

Ide írta még fiatal korában *Szamosközy István Történeti Maradványai* című essayjét akkor, mikor Szilágyi Sándor kiadta három kötetben, ami megmaradt Szamosközy munkáiból. Károlyi segítette Szilágyit a kiadás munkájában és megszerette Szamosközyt. Essayje az első igazán kritikai jellemrajza a nagy történetírónak. Szamosközy hibáit a humanista történetírás szokásainak tulajdonítja, de kiemeli, hogy történeti érzéke, ítéletének ereje a maga korában páratlan. Hivatkozik e tekintetben arra, amit Szamosközy a székelyek eredetéről, ír szinte megelőzve a legújabb eredményeket. Kifejti műveiből az író lelki alkatának képét. «Egyszerű» — úgymond — «de művelt, tanult, de nem pedáns, szabad, de nem szenvedélyes, szenvedélytelen, de mégis meleg és vonzó, olykor játszi és kedélyes.» Mindezek nem keresett antithesisek; Károlyi példákat idéz jellemzése támogatására. Lefordítja szószerint Szamosközyből a török-magyar párbajok és az 1585-i szárazság leírását.²

Szamosközy kiadása után egy évvel Szilágyi Sándor kiadta Bethlen Gábor *Politikai Leveleit*. Károlyi e levélgyűjtemény alapján megvédélmezte Bethlen emlékét Gindely ellen, aki a Harmincéves háború történetében gyűlöletes színben tünteti fel a nagy fejedelmet. Pedig Károlyi szerint Bethlen a harmincéves háború hősei közt olyan tiszteletet

¹ Budapesti Szemle, 1894., 77. kötet.

² Meg kell itt említenünk, hogy Károlyit kiegészíti az a kitűnő tanulmány, melyet Szekfű Gyula írt Szamosközyről. (Adatok Sz. I. történeti munkáinak kritikájához. Budapest, 1904.)

érdemel, mint Gusztáv Adolf. Kiváló essayjében jellemzi Bethlen nagy fejedelmi vágyait, hősiességét, nagylelkűségét, családi érzését, vallásosságát és buzgalmát a hazai kultúra fejlesztésében. Mind e nagy sajátságokat a Levelekből vett szebbnél-szebb idézetek által állítja elének. Ez idézetek valóban oly tiszta, oly erős, oly lélekből szakadt magyarsággal vannak írva, hogy lehetetlen azokat meg nem szeretni. Váltakozva szenvedélyes harag, uralkodói méltóság, éles gúny, gyöngédség és bölcs mérséklet nyilatkoznak azokban eredeti fordulatokkal.

A jellemzésnek ez a módja néha kiegészítést kíván, de igen hatásos és általában meggyőző.¹

Megvédelmezte Károlyi Thököly Imrét is Onno Klopp ellen. Klopp, az országából kirekesztett hannoveri királyi háznak odaadó híve és historicusa volt. Nagy tudományú, de igen naív író. Az 1683-i bécsi ostrom kétszázadik évfordulóját a felszabadító török háborúról írt monográfiájával ünnepelte. Könyvében mindenkit, aki a Habsburgok érzéseit vagy érdekeit bármely mértékben sértette, igen hitvány embernek bélyegez. Thökölynek minden szerencsés vagy szerencsétlen diplomáciai fogását csalásnak nevezi. Károlyi nem akarja Thökölyt érdemén felül dicsérni, de részletesen kimutatja, hogy Klopp vádjai gyermekesek. Nem úgy beszél Thökölyről, amint történetíróhoz illik, hanem mintha egykorú pamfletíró volna.²

Károlyi legkiválóbb magyar történeti essayjének azt nevezhetjük, melyet három részben írt idősb Szögyény László három kötetes Emlékiratairól. Különösen érdekes az essay első része, mely Szögyény pályáját 1836—1848. december 2-ig ismerteti. Mivel a magyar történetírás századunk elejéig a reformkor szabadelvű felfogásának varázsa alatt állott, szükségét érzi Károlyi annak, hogy az ő konzervatívok vezető férfijaiban megállapítsa a szándék, az érzelem tisztaságát. A pártnak elnevezése új, de maga a párt négyszázados. Nádasy Tamás és Thurzó Elek voltak ősatyjai. Ez a párt,

¹ Néhány Történelmi Tanulmány, 394.

² U. o., 456. l.

bár a századok folyamán felfogásának árnyalatai változtak, mindig arról volt meggyőződve, hogy a Szent Korona jogai egyúttal a magyar állam és a magyar nemzet jogai is, s hogy a Szent Korona viselője iránt törhetetlen hűséggel tartozik még akkor is, mikor annak felfogása a nemzetével ellenkezik, mert az ideiglenes önmegadás e párt felfogása szerint kevesebb kárt okoz, mint az erőszakos összetűzés.

A konzervatívok e fajából való volt id. Szögyény László. «Jellembeli tulajdonságait — írja Károlyi — fiatalkori arcképéről, valamint öreg korában készült fényképeiről szinte leolvasni véljük. A szelíden komoly, a magát és másokat megbecsülő embert, a régi fajú magyart mintha magunk előtt látnók. Azt a régi szabású magyart, akiben, ha közrend volt, a jóindulat a tisztességtudással, ha előkelőbb nemes volt, a mások megbecsülése a saját maga erkölcsi értékének tudatával s az ebből folyó méltóságos magatartással egyesül. Az erkölcsi önértékből, mely külső fiziognómiájára így befolyt, következett az a benső komolyság, mellyel hivatását felfogta, az a kötelességérzet, mellyel teendőit teljesítette és az a szigor, mellyel azt mindenkitől is épp úgy megkövetelte, mint saját magától.»

A külső vonások és a belső tartalom egyezésén alapuló jellemrajznak ez az élénksége folyvást felújul Szögyény hosszú és nagyjelentőségű pályája elbeszélésében.

Károlyi mesteri biztossággal állapítja meg az emlékiró hatását az eseményekre, melyek épp e megállapítás által ismerhetők fel tiszta valóságukban. Hogy miként lett Kossuth a *Pesti Hírlap* szerkesztője, mi volt az adminisztrátori intézménynek valódi oka s miért lett az gyűlöletessé, hogy milyen körülmények közt vált lehetségessé az első magyar felelős minisztérium kinevezése, mindazt főleg Szögyény Emlékiratainak segítségével tisztázta Károlyi. Az abszolutizmus korának kormányzatáról, az 1861-i országgyűlés feliratának elintézéséről, s más eseményekről, továbbá a kor több vezető emberéről sokat tanulhatunk Szögyény Emlékirataiból, kivált, ha figyelnünk Károlyi vezetésére.¹

¹ Károlyi essay-jének három részét l. Budapesti Szemle 113. k., 1903. Történeti Szemle, 1917. és 1918.

Régibb időkbe, a középkori magyar királyság dicsőségtől ragyogó korába vezet vissza a gróf Blagay-család című essay. Thallóczy kiadta a Blagay-család oklevéltárát és bevezetést írt hozzá. Az okleveleket és néha Thallóczy bevezetését is felhasználva Károlyi a kihalt Blagay-család történetét vázolja, élénk világot vetve a középkori magyar királyok hatalmára és a nagy magyar birodalom délnyugati részének nemzetiségi viszonyaira. Hatalmas szlovén nemzetségből vált ki a Blagay-család. Idegen származásuk ellenére is a Blagayak vitéz hívei voltak a magyar királyoknak. Blagay László élete a legmozgalmasabb és a legeurópaibb az egész család történetében. Zsigmond király szolgálatában harcol a horvát eredetű Hervoja vajda ellen, a velenceiekkel is harcol, elkíséri Zsigmondot Konstanzba, majd a husziták ellen vívott ostrai csatában elveszti félszemét, de legyőzi a cseh vezért. Harcol Radul ellen is Oláhországban és megvédi a salzburgi érseket a fosztogató német zsoldosok ellen. I. Ferdinánd korában az egyik Blagay két fiát Kisfaludy Balázs, a két költő őse neveli. Az egészen magyarrá vált dinasztákat a török hódítás kiszorítja a magyar területről Krajnába. Ott éltek már a XVII-ik században. Az utolsó Blagay gróf, Lajos, az ősei magyar dicsőségére büszke főúr, 1897-ben halt meg.¹

Lehetetlen meg nem emlékeznünk arról, hogy Károlyi könyvismertetések is írt. E hálátlan feladatra olykor a szerkesztők, különösen Szilágyi Sándor kedvéért vállalkozott, de segíteni is akart némileg azon az általa többször említett bajon, hogy a történetirodalmi kritika nálunk gyöngé lábön áll. Úgy, hiszem, 1877-ben írta első könyvismertetését Knauz Kortanáról² és 1939-ben az utolsót Tisza István leveleinek V-ik kötetéről.³

Férfias igazságérzet, gyöngéd kímélet a hibáztatásban-alapos tájékozottság jellemzik gazdagon változatos könyv, bírálatait.

¹ Budapesti Szemle, 90. k., 1897.

² Századok.

³ Budapesti Szemle, 233. k.

IX.

Utolsó évek.

Nyugalomba vonulása után Bécsben maradt, ahonnan fiatal korában menekülni szeretett volna. De mióta Európa egyik legszebb városában független nyugalmat és jó alkalmat talált a tudományos munkára, otthon érezte magát abban és nem hagyta el az első világháború sanyarú éveiben sem. A levéltári kutatás is odakötötte, a háború után pedig hivatalos megbízások miatt ott kellett maradnia.

«Az osztrák-magyar közösség felborulásakor mi sem volt érthetőbb, mint hogy a bécsi közös levéltárak likvidálására, illetőleg a szétosztás alkalmával a magyar állam jogainak biztosítására kiküldött szakbizottság élén, Károlyinak kellett a vezetést vállalnia, aki létre tudta hozni az osztrákokkal a számunkra kedvező levéltári egyezményt» — írja Szekfű Gyula, aki akkor kiváló munkatársa volt Károlyinak.¹

Károlyi e hivatalos minőségben kidolgozta munkatársaival *Magyarország társjogát az udvari kincstár javaihoz és az uralkodó család hitbizományi vagyonához.* (1922.)

Mivel a trianoni szerződés szerint a Habsburgok udvari kincstárának javait és hitbizományi vagyonát az új Ausztria és új Magyarország közt barátságos megegyezés alapján kellett elosztani, Károlyi kifejti, hogy Magyarország hozzájárulását ahhoz a vagyonhoz kétféle bizonyítékkal lehet támogatni. 1. Egy általános értékűvel, melyet a patrimonialis államháztartás természete nyújt és 2. Számszerű egykorú hivatalos adatokkal.

Kifejti azután, hogy a patrimonialis háztartás természete a mellett szól, hogy a közös fejedelem összes bevételeiből szerzett és épített, fönntartott és szaporított fekvőségek és ingóságok Magyarországot közösen illetik Ausztriával, ha nem mutatható is ki számszerűleg, hogy az összes bevételekhez mennyivel járult az egyik, vagy a másik állam.

A patrimonialis háztartást felváltja a XVIII. század közepén a modernebb rendszerű, amikor már számadatokra

¹ Károlyi-Emlékkönyv, 22. l., 1933.

hivatkozhatunk. Károlyi rendkívül leleményes gonddal és dönthetetlen számadatokkal kimutatja, hogy Magyarország a XVIII. század második és a XIX. század első felében évi átlagban 34 és $\frac{1}{2}$ százalékkal járult a monarchia államháztartásához.

Az udvartartásra nézve Károlyi kimutatta, hogy a XVIII. század folyamán Magyarország az összes udvari kiadások fedezetéhez évi átlagban 43%-kal járult. Nincs egy kőfala sem a bécsi Burgnak a XIX. század előtt keletkezett épületében, vagy Schönbrunnban, melynek építtetése és berendezése költségeihez Magyarország ne járult volna átlagosan évi 43%-os arányban.

Károlyi munkája nagy történeti értékén felül megjelenése idején jól forgatható politikai fegyver is volt.

A világháború után gr. Klebelsberg Kunó, az országos katasztrófa után a magyar kultúra újjászervezője, megalapította a bécsi Magyar Történeti Intézetet, mely most az ő nevééről van elnevezve. Az intézet vezetésével Károlyi Árpádot bízta meg. Károlyi szervezte az Intézetet, megállapította munkakörét, s az Intézetbe küldött fiatal ösztöndíjasok munkáját elősegítette bölcs tanácsaival. Általában gondja volt arra, hogy az úgynevezett Fontes sorozat az Intézet tagjainak munkája által számban és értékben gyarapodjék. Utódjai a Történeti Intézet igazgatásában az ő elvei és rendszere szerint igyekeztek eljárni tisztókbén. Klebelsberg ezután kinevezte kúrátornak a Történeti Intézet és a különböző tudományok művelői számára alapított Collegium Hungaricum felett. Páratlan pontossággal és aggodalmas lelkiismerettel végezte el kúratori teendőit.

Klebelsberg nem alárendeltjének, hanem barátjának tekintette Károlyit, akinek tudományos és igazgatási kívánságait készséggel teljesítette.¹

Klebelsberg halála után Károlyi már nem sokáig maradt a régi magyar gárda szép palotájában, melynek szobái az ő

¹ A Bécsi Magyar Történeti Intézet alapításáról és szervezéséről l. Károlyi kitűnő jelentését: A Bécsi Magyar Történeti Intézet Első Lustruma. Levéltári Közlemények, 1926.

igazgatása idején alakultak át a kultúrintézetek céljainak szolgálatára.

Nyolcvanadik évében Budapestre költözött, hogy otthon testvérei, rokonai és ifjabb barátai körében tölthesse el életének estéjét. Évenként egyszer Bécsbe látogatott néhány hétre, hogy ott az állami levéltárban előkészítse az Országgyűlési Emlékek XIII-ik kötetét. Nehéz volt a bécsi béke után következő országgyűlésekre bőven omló forrásokat találni és egészsége is hanyatlott a 30-as évek vége felé. Utoljára 1938 őszén volt Bécsben, a következő ősszel kitört a háború és ő akkor már aggkorának gyöngesége miatt sem utazhatott el Budapestről. Nem hagyta el többé szülővárosát haláláig, mely 1940. október 26-án ragadta el tőlünk, 88-ik éve küszöbén.

De noha az Országgyűlési Emlékek XIII-ik kötete nem készült el, Károlyi utolsó Budapesten töltött évei nem voltak terméketlenek. Itt írta meg a Fontes számára utolsó könyvét ily címen: *Az 1848-i Pozsonyi Törvénycikkek az Udvar előtt.* (1936.)

Első tekintetre úgylátszik, hogy a történet melynek megírására Károlyi vállalkozott, nagyon is egyszerű, nem kecséget változatos fordulatokkal. Hiszen eléggé tudjuk, hogy az 1848-as törvények forradalmi mámorban keletkeztek, s hogy az udvari hatóságok a forradalmak által megrendült monarchia gyengeségének érzetében némi vonakodás után szentesítésre ajánlották a gyökeres újításokat. De ott is, ahol a döntő tényezők ellenállása igen csekély volt, Károlyi a hálátlan anyagból mindig kicsihol valami érdekeset és jellemzőt.

Két törvénycikk szentesítését Károlyi különösen tanulságos módon beszéli el. Az egyik ezek közül a III. tc., a független magyar minisztériumról szóló. Természetes, hogy ennek a monarchia kormányzatát gyökeresen átalakító cikknek keletkezése és elfogadtatása nagy izgalmat keltettek. Ezért többen foglalkoztak a törvénycikk történetével, de annak igazi történetéről csak Károlyi előadásából értesülünk.

A március 3-i felirat — fejtegeti Károlyi — amelyet országos küldöttség adott át a királynak, nem felelős minisztériumot kért, hanem csak azt, hogy a helytartótanács

vezető hivatalnokai feleljenek az országgyűlésnek a kormány rendeleteiért. Ez március 3-án igen életbevágó reformnak látszott, mert az országgyűlés jogkörét tágította. Azonban a március 13-i bécsi forradalom után a kért újítás jelentősége eltörpült.

A hajón utazó küldöttségnek nem volt joga a feliratot változtatni, de érezte, hogy annak tartalma nem elegendő. Széchenynek ekkor az a mentő gondolata támadt, hogy alá kellene iratni egy királyi kéziratot, mely azt jelentené ki, hogy István nádor lesz V. Ferdinánd alteregója. Így a mérsékeltén újított magyar alkotmány biztosítva volna a bécsi centralista körök befolyása ellen.

A küldöttség ezt a gondolatot elfogadta, de a bécsi forradalmi sikerek hatása alatt kibővítette Széchenyi gondolatát és oly kéziratot tervezett, mely nemcsak a nádori jogkör kiterjesztését, hanem a felelős minisztérium felállítását, sőt Batthyány Lajos kinevezését is magába foglalta.

Így váltotta fel a március 3-i mérsékelt kérést március 15-én a Batthyány-minisztérium kinevezésének követelése.

Egészen új ebben az előadásban Széchenyi indítványa és annak hatása.

Drámailag érdekes az erdélyi országgyűlés únió-törvénye elfogadásának története. Az állami konferencia az 1848. VII. teikket, mely az úniót kimondja, abban a reményben ajánlotta a szentesítésre, hogy az erdélyi országgyűlésen úgyis megbukik az únió ügye. Ebben a reményben csalódván, szerette volna az innsbrucki udvarral egyetértésben különböző fogások segítségével megghiúsítani az erdélyi törvény szentesítését. Élelmes erdélyi államférfiak a szépen kigondolt csalárdság útjain megelőzték a cselszövőket. Így az únió szentesítésének története valóságos drámává, egy Scribe tollára méltó cselszövő vígjátékká fejlődött Károlyi tolla alatt, aki a cselszövény szálait éles pszichológiai érzéssel fejtette ki az okiratokból és más forrásokból. Általában ez utolsó könyvében Károlyi módszere teljes erejében tündöklök. Ismeretes forrásokat új kapcsolatba hozva, nem ismert ösvényeket fedez fel régen lakott és látogatott vidékeken, s

így a 48-as törvények történetét kutatás vagy leleményes kombináció által megbízható adatokkal gyarapítja.¹

Könyvét Károlyi gr. Klebelsberg Kuno Emlékének ajánlotta. Ha a magyar szellemi életnek igazi Mecenása a másvilágon látja az ajánlást, bizonyára boldog mosollyal köszöni meg szeretett barátjának ezt a sírontúli hűségét.

1936-ban megjelent könyvének Előszavában Károlyi «különösen is hangoztatja», hogy az ő elbeszélése olyan egyszerű előadás, aminőt a német «Tatsachengeschichtenek» nevez.

Ez a hangoztatás leplezett iróniával azt akarja értésére adni a szellemtörténeti módszer buzgó híveinek, hogy az egyszerű ténytörténet is jogosult, jogosultabb, mint ők hiszik. Károlynak tulajdonképp a szellemtörténet ellen, amennyiben az a korok és egyének lelki életét minél szorgosabban kívánja kikutatni, nem volt kifogása. Nem volt kifogása már csak azért sem, mert a szellemtörténeti irány vezetőinek tehetségét nagyra becsülte.

Azután meg jól átérezte, noha talán nem ismerte azt, amit Burckhardt Jakab klasszikus Világtörténeti Elmékedéseiben mondott a szellemtörténetről és a történeti tények kutatásáról. «A tények minden egyes felismerésének, — mondotta Burckhardt — «nem csupán speciális értéke van; hanem egyetemes, vagy történelmi értéke is, mivel az a változékony emberi szellem egy bizonyos korszakáról értesít, s kellő kapcsolatba hozva bizonyítja a szellem folytonosságát és örök életét.»²

Károlyi ilyen értelemben volt a tények történetének kutatója. Nem teremthette volna újjá a XVI. és XVII-ik századi magyar történetet, nem rajzolta volna Bocskai, Batthyány pályáját és Széchenyi utolsó vívódását, ha nem érti át és nem állítja elének hőseinek és koruknak lelkét.

Azonban bizonyos nem eléggé tartalmas általánosítások,

¹ A fentebbiekben néha szó szerinti, többnyire rövidítve isméttem azt, amit a szóbanlévő könyvről írtam a Századok 1938-i folyamának 92. és k. lapjain.

² Weltgeschichtliche Betrachtungen. Berlin u. Stuttgart, 1905., 16. lap.

továbbá a ténytörténeti kutatások kicsinylése ellenmondásra ingerelték. 1937-ben egyik tanulmányában élénken hangoztatja, hogy a «positivista» (azaz tényeket kutató) módszer ma is és a jövőben is meg fogja helyét állni s eredményei tovább is bázisai maradnak úgy a szellemtörténeti iránynak, mint minden rákövetkező másnemű komoly történeti szemléletnek.¹

E súlyos szavakban ki van fejezve Károlyi mély tisztelete az igazság becsületes kutatása és tanítása iránt. Remek monográfiáit nem csupán szelleme erejének, hanem az igazságon és különösen a magyar igazságon csüngő lelke mélységéből eredő melegségének is köszönhetjük.

Amily igaz és tiszta volt élete, oly igaz és tiszta tudományt hirdetett. Amíg nemzete él, az ő életének és művészetének nevelő hatása nem fog elenyészni.

¹ Miskolczi Gyula: A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, VII. évf., Budapest, 1937., 2. lap.

Faint, illegible text at the top of the page, possibly a header or introductory paragraph.

Second block of faint, illegible text, appearing as several lines of a letter or document.

Third block of faint, illegible text, possibly a signature or a closing line.

Faint, illegible text at the bottom of the page, possibly a footer or a reference line.